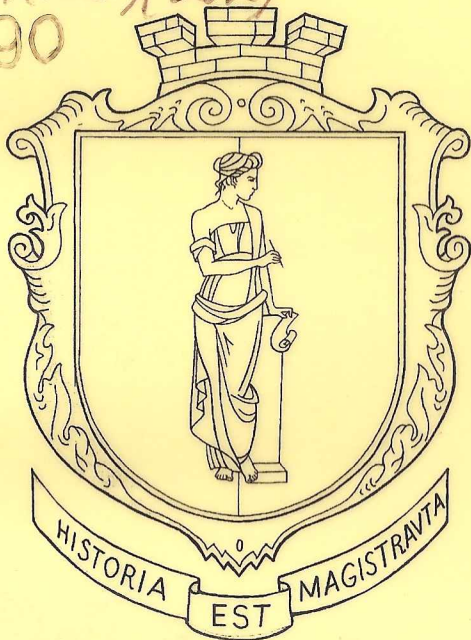

94(100)/082)
190

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 1

94(100)/(082)
F-90

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 1

Кривий Ріг
2003

ББК 63.3(0)

I 90

УДК 94

Рецензенти: д.і.н., професор, академік Української академії історичних наук **В.В. Іваненко** (ДНУ); к.і.н., доцент **Н.А. Печеніна** (КДПУ)

Редактори: к.і.н., доц. **О.І. Кожухар** (головний редактор)
к.і.н., доц. **В.О. Вєтохіна** (відповідальний редактор)

Збірник затверджений до друку на засіданні Вченої ради Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 4 від 12 листопада 2003 року).

I 90 Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії: Зб.наук.праць. Вип.1. – Кривий Ріг, 2003. – 132 с.

ISBN 966-7682-18-8

У збірнику представлені науково методичні роботи, виконані в рамках дослідження комплексної науково-дослідної теми "Проблеми теорії, методології, історіографії всесвітньої історії та її викладання у вищій і загальноосвітній школі", які розглядають всесвітньо-історичний процес з позицій антропологічного, цивілізаційного, синергетичного методів дослідження, аналізують конкретні історичні події в Росії, Канаді, країнах Центральної і Південної Європи, України.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів історичних факультетів.

ЗМІСТ

Стор.

ПЕРЕДМОВА	4
Встохіна В.О. Теорія нелінійних систем і цивілізаційний підхід в історії	5
Камчугова И.Д. Ветхий Завет и мир природы	14
Мак Т.Ф. Людина як історичний діяч в творах Н. Макіавеллі	20
Мак Т.Ф., Горбова В. Формування особистості європейського типу в процесі розвитку західноєвропейської цивілізації на межі Середньовіччя та раннього Нового часу	27
Москаленко В.Г. Розвиток елементів демократії на українських землях (XI-XVIII ст.)	32
Яшин В.О. До питання про роль євреїв в російському визвольному русі в 60-80 роки XIX століття.....	48
Яшин В.О. Російський сіоністський рух і відродження єврейського життя в Палестині наприкінці XIX – на початку XX сторіччя	54
Чирва Ю.І. Причини та початковий етап Другої світової війни у світовій історіографії	61
Кожухар О.І. Формування і розвиток партійних систем в країнах Центрально-Східної Європи в постсоціалістичний період.....	72
Кожухар О.І. Проблеми глобалізації і трансформація постсоціалістичних країн	87
Ветохіна В.О., Мішалова О. Зовнішньополітичні традиції Московської централізованої держави в сучасній міжнародній політиці Росії	98
Журба Л.В. Квебекська проблема в Канаді: спроба аналізу.....	110
Дударєв В.Ю. Про методичне забезпечення викладання курсу "Українська і зарубіжна культура" у вузах України.....	123

ПЕРЕДМОВА

Даний збірник включає в себе статті викладачів кафедри всесвітньої історії історичного факультету. В ньому розглядається досить широке коло проблем, що являється, передусім, відображенням наукової діяльності колективу кафедри по виконанню комплексної науково-дослідної теми "Проблеми теорії, методології, історіографії всесвітньої історії та її викладання у педагогічному вузі і загальноосвітній школі".

Не дивлячись на широту тематики індивідуальних наукових досліджень, всі вони пов'язані певним ціннісним ядром — бажанням його авторів і редакторів показати можливість альтернатив в історії, зміни ставлення до "людського виміру" в сучасній історичній науці. Ідейною складовою збірника стало неприйняття нігілістичного ставлення до недавнього минулого, поверхово-публіцистичного "наїзництва в історії".

Структурно збірник складений за хронологічним принципом, що дозволяє поєднати у просторі і часі різноманітні історичні факти і процеси як предмети наукової цікавості авторів.

Сподіваємося, що новаторські пошуки колективу кафедри викличуть інтерес наукової громадськості, студентства і всіх тих, хто цікавиться світовою історією.

Редактори

ВСТОХІНА В.О.
доцент, кандидат
історичних наук

ТЕОРІЯ НЕЛІНІЙНИХ СИСТЕМ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД В ІСТОРІЇ

В періоди історичних зламів здається, що звичні уявлення про хід історичного процесу не спроможні пояснити різких змін в житті окремих країн і народів, допомогти з достатнім ступенем достовірності передбачити їх подальший розвиток, підказати надійні шляхи виходу із кризи. Настає час переоцінки цінностей, перегляду наукового спадку. Одні доходять панічного висновку, що хід історії в принципі непередбачуваний, ставлячи хрест на історичній науці. Інші продовжують наполегливо відстоювати застарілі істини, мріючи повернути назад колесо історії. Треті вперто прагнуть зрозуміти, що і чому змінилося в світі, які наукові істини (в тому числі й давно висловлені, але не зрозумілі сучасникам) підтвердилися, а від яких варто швидше відмовитися, якими новими узагальненнями, висновками, закономірностями потрібно поповнити скарбницю історичного знання. "Катастрофічні моменти історії особливо сприятливі для побудови філософії історії", – зазначав видатний російський філософ М.Бердяєв [1,6].

Протягом ХХ ст. в науковому світі склався дивний парадокс: представники природничих наук, що вивчають завідомо набагато простіші об'єкти, давно відкрили складність, багатомірність, альтернативність досліджуваних ними процесів Всесвіту, а представники соціально-гуманітарного знання, що на словах визнають свободу людини, на методологічному рівні фактично її заперечували, вибудовуючи жорстко детерміністські, одноваріантні схеми суспільного розвитку.

Нині цей парадокс долається: в суспільно-історичних науках стверджується сучасна стохастична (ймовірнісна) картина світу. Мова не про повну тотожність природничо-наукової і соціально-філософської картин світу. Складність, нелінійність, невизначеність, альтернативність в суспільній сфері реалізується інакше, ніж у неживому Космосі – через свободу людини. Саме

присутність людини в історії не як пасивного продукту середовища і обставин, а як суб'єкта, діючого в горизонті негарантованого і непередбачуваного майбутнього, робить історичний процес багатоваріантним і нелінійним. Як висловився французький історик Л.Февр, історія "перестає бути наглядом над рабами, що прагне однієї вбивчої (в усіх смислах слова) мрії: диктувати живим свою волю, начебто передану їй мертвими" [14,37].

З цього випливає ряд наслідків методологічного характеру. Якщо ми визнаємо свободу людини в історії і пов'язані з нею можливості і ризики, то філософія історії відкриває свій новий жанр, поєднуючи дві різні форми знання, одна з яких пов'язана з відкриттям нових можливостей, нових шансів людини в історії, інша – з відкриттям нових загроз, пов'язаних або з опосередкованими ефектами і протиріччями самого процесу, або – з помилковими виборами і стратегіями. Перший тип знання може бути названий проспективним чи проєктивним, другий – застерігаючим, алармістським [15,10-11]. Тобто стохастична картина світу відкриває нам історію вільну від зобов'язань готувати фінал в душі очікувань даного покоління або даної культури і в цьому смислі ризикову. Однак, вона відкриває нам також і те, що в самій багатоваріантності й альтернативності історичного процесу закладені не лише ризики, але й можливості посилено впливати на реальні сценарії розвитку і підвищувати шанси тих із них, які в більшій мірі відповідають нашій людській гідності і нашим інтересам.

Проблеми історичного знання і пізнання неодноразово дебатувалися у вітчизняній та зарубіжній науці [9,12,2,5,16,17]. Дискусії показали, що сучасні вчені нерідко віддають перевагу уявленню, відповідно до якого історичний розвиток розуміється як спонтанне становлення суспільних систем, що відбувається в результаті індивідуально мотивованої, але позначеної як хаотична соціальної поведінки.

Подібне розуміння розвитку покладено в основу аналогії, яку провів відомий бельгійський фізик Ілля Пригожин. Він позначив, спираючись на творчий досвід таких істориків – представників школи Анналів – як М.Блок та Ф.Бродель, схожість дослідницького підходу в роботах з історії, з одного боку, і підходів, здійснюваних в тій галузі фізики, яка вивчає становлення в часі саморегульованих фізико-хімічних систем, – з іншого. Цей розділ фізики названо синергетикою, а відповідний методологічний підхід означає всупереч позачасової істини класичної фізики

врахування часового простору [10,9-11]. У філософському плані цей погляд сягає багатьох європейських і східних філософських та теософських вчень про поєднання космічного хаосу й порядку, античної філософії, східнохристиянської синергії [16,62].

Сукупність конструктивних наслідків нелінійного аналізу і синергетики, в умовах зростаючої загальної нерівноваги світового розвитку, можуть слугувати у якості певної методології, адекватної для аналізу сучасної посткапіталістичної або постіндустріальної цивілізації. Синергетична методологія за своїм змістом близька до основних ідей постмодернізму, в яких розвиваються нетрадиційні погляди на способи росту і розвитку, нелінійності феноменів культури, ролі децентралізації і хаосу, тонкому проникненню просторових та часових характеристик.

Ціль даної роботи полягає в тому, щоб поглибити знання по проблемі нелінійних систем, розширити кругозір і можливість для самостійного вивчення і дослідження історії.

В другій половині ХХ ст. (60-70-ті роки) очевидним стає факт, що класична наука (наука Нового часу) досягла своїх меж [17,130], унеможливаючи таким чином будь-які упорядковані моделі світобудови. На зміну таким постулатам науки як простота, стабільність, детермінованість, висуваються постулати складності, відносності, нестабільності; увага дослідників переключачється з явищ повторюваних і регулярних на "відхилення" всіх видів, на явища побічні і неупорядковані, вивчення яких призводить до надзвичайно важливих висновків.

В результаті вже на початок 60-х років наукою відкидаються і ідея детермінізму взагалі, і ньютонівські закони зокрема. Рух по лінії поглиблення постулатів неklasичної науки (порубіжжя ХІХ-ХХ ст.) – ідея відносності, стохастичності і невизначеності – спирався в основному на дослідження у фізиці та біології, що розгорнулися в 70-80-х роках. В результаті вивчення – вже в руслі постнеklasичної науки – різнорідних складноорганізованих систем, спроможних до самоорганізації (від фізики і біології до економіки і соціології) складається нове – нелінійне мислення, яке характеризується трьома "не": нерівноважність, нестабільність, незворотність. Разом з концепціями флуктуації (випадкові відхилення), біфуркації (розгалуження, подвоєння), когерентності (кооперативності) ці три категорії утворюють по суті "нову базову модель світу і пізнання", дають науці "нову мову" [7,112].

Народження нового – нелінійного – мислення вповні відповідало динамічному розвитку світу 1960-х років. Однак визнання трьох "не" в корні розбіглося з переважаючим тоді на Заході (та й на Сході) універсалістським типом суспільної свідомості, з ідеєю універсальних закономірностей, стабільності наявних соціальних порядків. Ці розбіжності – симптом того, що наукове мислення обганяло соціальну еволюцію і стимулювало якщо не народження нового, то розхитування старої суспільної свідомості. Не випадково, що весь цей арсенал нових понять знаходить найблагодатніший ґрунт у пізнорадянській свідомості: якщо 1989 року А.Сахаров обережно використовує одне з ключових понять подібного роду – "біфуркація", адресуючи його лише своїм колегам по фізичному інституту Академії наук, то на початку 90-х років М.Гефтер констатує, що "відносність править бал" і у всіх на устах такі поняття, як "складність" та "нестабільність" [17,131].

Завдячуючи фізичним дослідженням (нелінійної нерівноважної термодинаміки), а також вивченню диссипативних процесів і структур в хімії і біології (ідеї універсального еволюціонізму) народжується на початок 70-х років ХХ ст. новий напрямок наукового дослідження – синергетика – наука про самоорганізацію (чи, навпроти, про ймовірності). Її предмет – складні системи в умовах нестійкої рівноваги або динаміка їх самоорганізації поблизу точок біфуркації, де незначний (малий) вплив є значущим й непередбачуваним за своїми наслідками для поведінки системи в цілому. Стан синергетики широко розглянуто в роботах пострадянських авторів [2,8,9,12]. Синергетика перетворюється в нове світобачення та інструмент між- і наддисциплінарного пізнання.

Весь комплекс ідей нелінійності, відносності, хаосу стверджується у 70-80-х роках минулого століття одночасно в різних галузях як природничо-наукового, так і соціально-гуманітарного знання. В одних випадках джерелом нових ідей стає природничо-наукове знання. Породжуючи, скажімо, ідею нелінійності, воно потім "вводить" її як таку в галузь соціальних та історичних наук [1,29], сприяючи розпаду стадіально-лінійних моделей історії, опрацюванню нових підходів до неї як принципово відкритому, варіабельному і альтернативному процесу, необхідно передбачаючому "вибір". Можливо, що ідеї хаосології резонансували зі зсувом в історичному пізнанні, ростом інтересу до розривів спадковості у всесвітньо історичному процесі.

В інших випадках можна помітити паралелізм в розгортанні ідей нелінійності, відносності і хаосу в обох типах наукового знання, що позначається у введенні ідей незворотності часу в галузь фізичних досліджень (темпоральна фізика, геофізика, біофізика, космологія). Уявлення про множинність соціального часу (фактологічне, кон'юнктурне, структурне), досліджене в історичних роботах Ф.Броделя, в свою чергу, стимулювало аналогічну ідею у природничо-науковому знанні, а постулат нерозривного зв'язку простору і часу став загальним для обох типів знань. Це оновило "геоісторію", призвело до створення спеціальної дисципліни, яка базується на формулі "просторовості часу" (хронографія), і підштовхнуло до напрацювання єдиної категорії "Час – Простір".

Необхідно виділити основні постулати синергетики, спираючись на праці І. Пригожина, оскільки саме йому належить і загальна концепція ролі випадкових флуктуацій в еволюції Універсуму, і спеціальна версія хаосу:

- хаос виникає по мірі того, як з посиленням коливань система досягає порогу сталості і вступає в зону сильних флуктуацій;
- у стані нерівноваги виникають точки біфуркації, які визначають можливість різнонаправленого руху; при цьому вибір вектору вирішує лише випадковість;
- сукупність коливань і біфуркацій надає системі різноманітних ритмів або режимів роботи так, що система немовби перебуває одночасно у всіх можливих станах;
- безперервне виникнення ряду точок біфуркації (чи каскаду біфуркацій) створює послідовність у незворотній еволюції системи і веде до її переходу зі стану, де "все вирішує випадковість", до детермінованої поведінки, при цьому через зміну режимів хаосу система упорядковується [11].

Синергетика відстоює кардинальний висновок про те, що хаос має власну структуру й тому являється, за Е.Ласло, "складною і непередбачуваною формою порядку" [6,80]. Ці уявлення розбігаються з баченням хаосу у масовій та буденній свідомості, де хаос постає як антитеза порядку. Наука знімає цю опозицію і не лише акцентує взаємопроникнення і відносність порядку і хаосу, але і пропонує шлях до бачення останнього в руслі досліджень, які нині називають уявленнями про "антихаос". Тобто, теорія хаосу робить можливим вивчення тих галузей реальності, які раніше були недоступними науковому пізнанню.

Протягом двох останніх десятиліть число робіт даної проблематики безперервно зростає, однак залишаються невирішеними важливі теоретичні питання, зокрема, такі, як розпливчастість і неоднозначність самого поняття "хаос", воно є далеким від квантифікації (виміру якісних ознак), протиречивими і навіть взаємовиключними є трактовки біфуркації. Однак головна трудність полягає в тому, що поняття "хаос" – це метафора, використовувана для характеристики співвідношення детермінованості і випадковості, яка не є логічно вивіреною [11,109-110]. Якщо проблема його квантифікації і може бути вирішена, то метафоричність виглядає немовби "вродженим дефектом", тобто, "образність" поняття "хаос" неможливо ліквідувати і тому необхідна розробка складних процедур переносу цього поняття із наук природничих в науки соціальні і гуманітарні. Це, в свою чергу, передбачає і розробку "граматики хаосу", заснованій на універсальних якостях складних систем, які досліджуються порівняно недавно [11,135].

Щоб оцінити належним чином наукове і практичне значення соціальної синергетики та її новизну, необхідно порівняти синергетичне розуміння історії з відомими історіософськими концепціями, які умовно можна поділити на класичні (V-XIX ст.) та модерністські (кінець XIX-XX ст.). Перші також можна підрозділити на три групи: концепції божественного провидіння (Августин та ін.), історичного коловороту (дж.Віко та ін.) і глобального прогресу (Ж.А. Кондорсе, І.Гердер, Гегель, Конт, Марк та ін.). Другі утворюють дві групи: концепції локальних цивілізацій (М.Данілевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі, П.Сорокін та ін.) й абсолютного хаосу (філософський деконструктивізм кінця XX ст.).

Останні зазвичай називають "постмодерністськими", проте звертають увагу на певний термінологічний казус, пов'язаний з кваліфікацією концепцій абсолютного хаосу [9,125]. Постмодернізм завжди репрезентує своєрідне повернення до класики, але на основі модернізму. Це означає, що постмодернізм – своєрідний синтез модернізму і класики. Концепції ж абсолютного хаосу відходять від класичних традицій в історіософських будовах ще далі модернізму. Тому вони являють собою не пост-, а надмодернізм. Їх новизна у порівнянні з концепціями цивілізацій – не врахування ролі хаосу в історії (ідея хаосу є присутньою і в концепціях локальних цивілізацій), а заперечення ролі порядку і,

тим самим, творчої ролі хаосу. Соціальна синергетика демонструє, таким чином, що надмодернізм являється підготовчою стадією для формування справжнього (конструктивного) постмодернізму.

Якщо порівняти синергетичну історіографію з зазначеними вище, то неважко помітити явну тенденцію до творчого синтезу, який спирається до того ж на енергійну конструктивну критику. На думку соціолога В.П. Бранського, соціальна синергетика являє собою перш за все відродження концепції глобального прогресу [3,125]. Однак не смислі того лінійного ("безкінечного" або "кінечного"), про який писали основоположники прогресизму, а в смислі нелінійного й асимптотичного, що виростає на руїнах параболічної еволюції локальних цивілізацій і формування якого неможливе без подібної еволюції. Картина глобального прогресу ускладнюється ще й тому, що прогресивний розвиток виглядає тепер як чергування ("коловорот") порядку і хаосу. Хаос органічно вплітається у картину прогресу, але при тому зберігає власний творчий характер, породжуючи новий порядок.

Таким чином, соціальна синергетика видається справжньою постмодерністською "філософією історії", що висвітлює з максимальною якістю і сильні, і слабкі боки класичних і модерністських історіософських концепцій.

Динаміка розвитку складних соціальних організацій і структур пов'язана з періодичним чергуванням режимів прискорення процесів та їх уповільнення, режимів структуралізації і нівілювання відмінностей, часткового розпаду структур з періодичним зміщенням фокуса впливу від центру до периферії і назад. Зворотній рух за часом, часткове повернення до старого, до культурних та історичних традицій ймовірно виступає необхідною умовою підтримки складної соціальної організації.

На думку прихильників антропного принципу в синергетиці Є.М. Князевої та С.П. Курдюмова, аналіз синергетичних моделей еволюції складних систем, ймовірно, дозволить пояснити відомий, давно описуваний істориками феномен періодичності в історії [5,76]. Вивчення 21 цивілізації останніх 3000 років, проведене А. Тойнбі, дало йому можливість встановити періодичні переходи від середнього прогресивного до середнього регресивного розвитку, цикли уходу-і-повернення, аналоги Великого порогу, ритмів ін-я в історії. "На великій кількості матеріалу ми переконалися, що розпад цивілізації, як і ріст її, є

процес безперервний і кумулятивний; що у цього процесу є повторний ритм; що за кожним музичним тактом триває наступний такт і що основою попереднього ритму являється Виклик-і-Відповідь" [13,474].

Нелінійний характер історичного часу, складність, хаотичність, циклічність історичних процесів заохочує при дослідженні історії цікавитися інваріантними у часі явищами, вічними людськими цінностями та їх конкретним розумінням і інтерпретацією в різні часові періоди. Саме складність сучасних уявлень про історичний час позначилася на популярності ідеї цивілізації в сучасній теорії історії і конкретних історичних дослідженнях. Найважливішою змістовною характеристикою поняття "цивілізація" являється відтворення у часі деяких інваріантних функціональних зв'язків між історичними культурно-релігійними, мовними і суспільними факторами. Якщо повернутися до порівняння з фізикою, то в даному випадку можна говорити про аналогію, протилежну тій, яку наводить І. Пригожин. Мова про визнання у якості дослідницького пріоритету традицій, інваріантних протягом тривалого часу. А це означає, на думку В.К. Хвостової, що всупереч І. Пригожину, напрошується аналогія з класичною фізикою XIX – середини XX ст. з її позачасовою істиною [16,69].

Проте сам факт ускладненості й протиріччя сучасного розуміння історичного часу обумовив різнобічні пошуки по уточненню його змісту. З цієї точки зору дослідники знову звертаються до порівняння історичного діахронного підходу і синергетики. Прикладом такого підходу є феноменологічна теорія росту населення в планетарному масштабі протягом всього періоду розвитку людства, запропонована С.П. Капицею [5,72]. Демографічний процес у відповідності з ідеями синергетики уявляється саморегульованою системою, що постійно розвивається і залежить від двох перемінних: часу і розміру населення у відповідний часовий період. Даний підхід принципово відрізняється від характерного для традиційної історичної демографії, яка вивчає ріст народонаселення світу як суму систем, що відображують цей ріст по регіонам і періодам. В історичній демографії враховується безліч соціальних і фізичних факторів (війни, епідемії, рівень життя, особливості клімату тощо), багато з яких

знають у часі суттєвих змін. Математичні моделі характеризують явища виключно в рамках фіксованого просторово-часового діапазону, за межами якого вивчаємі тенденції змінюють свій вигляд і їх дослідження потребує використання іншої моделі. За умов подібного моделювання якісній своєрідності і різнобічності явищ надається вирішального значення. Проте, зауважує К.В. Хвостова [16,69], використання в соціально-економічній і політичній історії стандартних статистичних методів в силу особливостей історичної інформації: розрізненості даних, неповноти т.і. – обмежено.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що синергетика розглядається більшістю сучасних істориків, історіософів не як чергова генералізуюча концепція для пояснення історичного процесу, а як нова пізнавальна парадигма, тобто новий погляд на оточуючий світ, новий ідеал науковості, новий спосіб постановки і рішення задач і, безумовно, новий принцип використання пізнавальних можливостей людини [2]. Майбутнє за науковою обґрунтованістю цієї крупної міждисциплінарної парадигми.

Література

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990.
2. Бородкин Л.И. "Порядок из хаоса": концепции синергетики в методологии исторических исследований // Новая и новейшая история. – 2003. - № 2.
3. Бранский В.П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории // Общественные науки и современность. – 1999. - № 6.
4. Ионов И.Н. Теория цивилизаций на рубеже XXI века // Общественные науки и современность. – 1999. - № 2.
5. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Антропный принцип в синергетике // Вопросы философии. – 1997. - № 3.
6. Ласло Э. Основания трансдисциплинарной единой теории // Вопросы философии. – 1997. - № 3.
7. Моисеев Н. Современный рационализм и мировоззренческие парадигмы // Общественные науки и современность. – 1994. - № 3.
8. Назаретян А.П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги // Общественные науки и современность. – 1997. - № 2.
9. Павленко Ю.В. Альтернативные подходы к осмыслению истории и проблема их синтеза // Философия и общество. – 1997. - № 3.
10. Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии. – 1997. - № 3.

11. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ. – М., 1986.
12. Реснт О.П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Наука і наукознавство. – 1998. - № 2.
13. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 1991.
14. Февр Л. Бои за историю. – М., 1991.
15. Философия истории / Под ред. проф. А.С. Панарина. – М., 1999.
16. Хвостова К.В. История: проблемы познания // Вопросы философии. – 1997. - № 4.
17. Чешков М.А. Синергетика: за и против хаоса (заметки о науке эпохи Глобальной смуты) // Общественные науки и современность. – 1999. - № 6. – С. 128-140.

КАМЧУГОВА И.Д.
профессор, доктор
исторических наук

ВЕТХИЙ ЗАВЕТ И МИР ПРИРОДЫ

Библия – великая книга, которая сближает людей. Она переведена на сотни языков и является самой читаемой книгой в мире. В недалеком прошлом в нашей стране, где насаждался атеизм, изучение Библии запрещалось. Сейчас никто не пытается спорить с тем, что наука не может опровергнуть истин веры, поскольку они находятся вне любого объективного знания. Но и Церковь не должна ставить преграды на пути научного поиска.

В VIII-IV тыс. до н.э. в Восточном Средиземноморье складывается одна из древнейших в мире культур оседлых земледельцев и скотоводов. С IV тыс. до н.э. существовал город Иерихон (недалеко от современного города Иерусалим). В конце IV тыс. на землях современной Сирии возникло поселение Эбла. В этих городах активно развивались различные ремесла, оживленно велась торговля с соседями.

Поселки земледельцев найдены в тех местах, где затем выросли города Библ, Угарит и другие. Человек все активнее овладевал богатствами природы, видя в природе постоянное и необходимое условие своего существования и развития.

Проблема "Ветхий Завет и мир природы" изучена к настоящему времени недостаточно, хотя общих работ, посвященных различным аспектам Библии, становится все больше. Среди них — глубокие, серьезные исследования Р. Арона, Л. Беленького, М. Бутинова, И. Крывелева, Н. Моисеева, С. Токарева, Ю. Семенова и др. [1,2,4,11,16].

Понятие "природа" весьма широко. Оно включает все то, что возникло и существует само по себе, независимо от воли и желания человека. Как результат обобщения включает все существующее, все разнообразие его форм, и может быть соотнесено с понятиями "материя", "Вселенная".

Человек находился в значительной зависимости от природы. Это специфически отразилось в сознании людей, порождая фантастические представления о явлениях и силах природы. Рождение тотемизма, мифологии свидетельствует о стремлении повлиять на природу, познать ее законы с помощью слова, ритуала, магического действия. Фактически это было перенесением на окружающий мир тех форм влияния, которые сложились в человеческом обществе и доказали на практике свою эффективность и действенность.

Различные философско-религиозные системы по-разному подходят к проблеме взаимоотношения человека и природы. Даосизм (Китай) воспитывает в человеке гармоничные отношения с природой. Буддизм, индуизм фактически отрицают окружающий мир, проповедуют бегство от него. Однако при пассивном отношении к природе широко распространен принцип сочувствия всему живому, ненанесения ему вреда.

И иудаизм, и христианство, и ислам, и зороастризм выступают не за приспособление человека к природе, гармонии с ней, а на овладение природой. Природный мир принимается на условиях его активного совершенствования человеком. Человек как продукт длительного биологического, социального и культурного процессов все активнее вмешивается в окружающую его действительность. Природа становится более зависимой от уровня сознания человеческого сообщества и ответственного отношения к ней.

В Ветхом Завете неоднократно говорится о том, что окружающий мир прекрасен, все в нем целесообразно, продуманно: "И птичка находит себе жилье, и ласточка гнездо себе, чтобы положить птенцов своих у алтарей твоих, Господи сил, Царь мой и Бог мой!" [Псалом 3:4].

В Библии отражена окружающая природа. Здесь можно найти и описание пустыни, и гор, и моря. "Природа точно избрала этот небольшой регион для демонстрации своих возможностей. Житель любого региона мира находит в Ветхом Завете созвучное им восприятие природной среды", — замечает З. Косидовский [10,17].

В Библии утверждается абсолютно новая, неязыческая категория мышления — воля Бога верховна и абсолютно свободна. Речь идет об универсальной власти целенаправленного разума. Установлены нормы и заповеди (законы) для человека, в том числе и при общении с природой.

Согласно Библии, Адам, Каин, Авель, последующие поколения были почитателями единого Бога и его законов. Вместе с рассеянием человечества и смешением языков появляется идолопоклонство. В Библии идолопоклонство неоднократно и очень резко обличается: "Не делайте себе кумиров, и изваяний, и столбов не ставьте у себя, и камней с изображениями не кладите в земле вашей, чтобы кланяться пред ними" [Левит, 26:1].

Языческая религия в Библии понимается как поклонение дереву и камню. Нигде не говорится о том, что суть язычества — вера в мифологических Богов, признание власти магии, власти темного, иррационального, всемогущего рока над человеческим сознанием. Требования Библии по отношению к кумирам достаточно жесткие и однозначные: "Кумиры богов их сожгите огнем, не пожелай взять себе серебра или золота, которое на них, дабы это не было для тебя сетью, ибо это мерзость для Господа, Бога твоего! И не вноси мерзости в дом твой, дабы не подпасть заклятию, как она" [Второзаконие, 7:25-26].

Нельзя не согласиться с мнением Э.Б.Тайлора о том, что у наших предков нравственный элемент выражен в виде традиционного сознания, общественного мнения. Именно оно определяет, что есть добро, а что зло [18,212]. Все эти факторы в величайшей степени присущи Библии. Строки этого универсального древнейшего собрания народной мудрости учат нормам морали, содержат афористично сформулированные мысли о нормах поведения в обществе, об отношении к окружающему миру. Эти библейские заповеди передавались от поколения к поколению, сохранив свое значение и в наши дни.

Человек рассматривал природу как объект познания и утилитарного использования. Природным силам человек противопоставлял уже познанные закономерности и законы окружающей среды. Это способствовало все более широкому процессу выделения человека, человеческого сообщества из природы, от носителю освобождению от зависимости от нее.

Формируется понимание того, что человек своей деятельностью может нанести вред окружающему миру. В Ветхом Завете есть уникальные по своему значению строки: "...только те деревья, о которых ты знаешь, что они ничего не приносят в пищу, можешь портить и рубить, и строить укрепление против города, который ведет с тобой войну" [Второзаконие, 20:19-21]. И хотя понимание значения природных ценностей довольно утилитарно: "Если долгое время будешь держать в осаде какой-нибудь город, чтобы завоевать его и взять его, то не порти древ его, от которых можно питаться, и не опустошай окрестностей, ибо дерево на поле не человек, чтобы могло уйти от тебя в укрытие" [Второзаконие, 20:19], это, очевидно, одно из первых в мировой цивилизации проявлений заботы о природе.

Как исходный и главный фактор человеческого существования, природа в процессе труда и социального развития общества все заметнее включается в сферу социальных связей. Изменение характера труда, способа жизни, организации управлением обществом неизбежно вели к изменениям и во взаимоотношении природы и человека. Человек становился важной двигательной силой многих природных процессов, все отчетливее осознавая, что чем гармоничнее, более продуманным и гуманным является вмешательство человека в окружающий мир, тем качественнее становится жизнь сообщества.

Библия, фиксируя эти изменения в социально-практической жизни человека, оказала неопределимую услугу человечеству, давая возможность все новым и новым поколениям приобщаться к опыту деятельной позиции человека в общении с природой, в познании сущности природных явлений и овладении ими благодаря своему разуму и воле. Многовековой народной мудростью продиктованы следующие строки Библии: "Если тебе попадется на дороге птичье гнездо на каком-либо дереве или на земле, с птенцами или яйцами, и мать сидит на птенцах или на яйцах, то не бери матери вместе с детьми. Мать пусти, а детей возьми себе, чтобы тебе было хорошо и чтобы продлились дни твоя" [Второзаконие, 22:6-7].

"Скота своего не своди с иной породой, поля твоего не засевай двумя родами семян" [Левит, 19:19]. Этот совет звучит настойчиво: "Не засевай виноградника своего двумя родами семян, чтобы не сделать себя заклятым сбора семян, которые ты посеешь вместе с плодами виноградника своего" [Второзаконие, 22:9].

Практическим опытом, наблюдательностью определены советы Ветхого Завета: "Не паши на воле и осле вместе" [Второзаконие, 22:10]. "Если будешь строить новый дом, то сделай перила около кровли твоей, чтобы не навести тебе крови на дом твой, когда кто-нибудь упадет с него" [Второзаконие, 22:8]. "Не надевай одежды, сделанной из разных веществ, из шерсти и льна вместе" [Второзаконие, 22:11].

Настойчиво проводится мысль о значении трудолюбия, организованности, использовании опыта и традиций предшествующих поколений в жизни. Это одна из ведущих тем Притчей Соломоновых. "Кто возделывает землю свою, тот будет насыщаться хлебом, а кто подражает праздным, тот насытится нищетою" [Притчи, 28:19]. "Пойди к муравью, ленивец, посмотри на действия его, и будь мудрым. Нет у него ни начальника, ни приставника, ни повелителя. Но он заготавливает летом хлеб свой, собирает во время жатвы пищу свою. Доколе ты, ленивец, будешь спать? Когда встанешь от сна твоего? Немного поспишь, немного подремлешь, немного, сложа руки, полежишь. И придет, как прохожий, бедность твоя, и нужда твоя, как разбойник" [Притчи, 6:6-11]. Лень, отсутствие прилежания в Библии осуждаются очень резко: "Ленивая рука делает бедным, а рука прилежных обогащает. Собирающий во время лета- сын разумный, спящий же во время жатвы – сын распутный" [Притчи, 10:4-5]. "Ленивый не жарит своей дичи, а имущество человека прилежного многоценно" [Притчи, 11:27]. "Много хлеба бывает и на ниве бедных, но некоторые гибнут от беспорядка" [Притчи, 13:23].

Афоризмом стали библейские слова: "...воздаяние человеку – по делам рук его" [Притчи, 12:12-14].

В Ветхом Завете неоднократно говорится о том, что земля – источник благосостояния, основа жизни человека, но человека трудолюбивого, способного понимать законы природы, разумно подходить к освоению ее богатств: тогда земля не перестанет быть такой, "...где потоки вод, источники и озера выходят из

долин и гор, ...где пшеница, ячмень, виноградные лозы, смоковницы и гранатовые деревья и мед, где без скудости будешь есть хлеб твой и ни в чем не будешь иметь недостатка, в которой камни – железо и из гор которой будешь высекать медь, будешь есть и насыщаться, и построишь хорошие дома и будешь жить в них, будет много крупного и мелкого скота" [Второзаконие, 8:7-13]. "Хорошо наблюдай за скотом твоим, имей попечение о стадах. Овцы – на одежду тебе, и козлы – на покупку поля. И довольно козьего молока в пищу тебе, в пищу домашним твоим и на продовольствие служанкам твоим" [Притчи, 27:23-27].

Библия как универсальное древнейшее собрание житейской мудрости с настойчивостью и открытостью учит нормам морали, в том числе и по поводу того, как следует распорядиться плодами своего труда. Заветы Библии гуманны, наполнены состраданием к ближнему. "Когда будете жать жатву на земле вашей, не дожинай до края поля твоего, и оставшегося от жатвы твоей не подбирай, и виноградника твоего не обирай дочиста, и попадавших ягод в винограднике не подбирай, оставь его бедному и пришельцу" [Левит, 19:9-10]. Эта мысль в Библии повторяется неоднократно: "Когда будешь жать на поле твоём и забудешь сноп на поле, то не возвращайся взять его, пусть он остается пришельцу, сироте и вдове, чтобы Господь, Бог твой, благословил тебя во всех делах рук твоих.

Когда будешь обивать маслину твою, то не пересматривай за собою ветвей: пусть остается пришельцу, сироте и вдове.

Когда будешь снимать плоды в винограднике твоём, не собирай остатков за собою: пусть остается пришельцу, сироте и вдове" [Второзаконие, 24:19-21].

Таким образом, фиксируя включение человека в такую стадию эволюции, где движущими силами стали коллективные творческие возможности человека. Библия учит, что взаимоотношения с окружающим миром все более зависят от уровня сознания и ответственности сообщества по отношению к природе.

Литература

1. Арон Р. Этапи розвитку соціологічної думки. – М., 1993.
2. Беленький Л.С. О мифологии и философии Библии. – М., 1977.
3. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета. – М., 1999.

4. Бутинов М.С. Как возникла религия. – М., 1977.
5. Васильев Л.С. История религии Востока. – М., 1988.
6. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. – М., 1991.
7. Гелей Г. Біблійний довідник. – Торонто, 1985.
8. Дулуман Е.К. Релігія як соціально-історичний феномен. – К., 1974.
9. Калінін Ю.А., Харьковщенко Е.А. Релігієзнавство: Підручник. – К., 1998.
10. Косидовский З. Библейские сказания. – М., 1966.
11. Кривелев И.А. История религии: В 2 т. – М., 1975, 1976.
12. Кривелев И.А. Библия: историко-критический анализ. – М., 1982.
13. Моисеев Н.Н. Логика универсального эволюционизма и кооперативность // Вопросы философии. – 1989. - № 8.
14. Релігієзнавство. Підручник (авт. колектив – В.І. Лубський, С.М. Бурдак и др.). – К., 2000.
15. Релігієзнавчий словник. – К., 1996.
16. Токарев С.А. Религия и история народов мира. – М., 1986.
17. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. – М., 1984.
18. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989.
19. Фрэзер Д. Фольклор в Ветхом Завете / Пер. с англ. – М., 1989.
20. Шифман И.Ш. Ветхий Завет и его мир. – М., 1987.
21. Шифман И.Ш. Культура древнего Угарита. – М., 1987.

МАК Т.Ф.

*доцент, кандидат
історичних наук*

ЛЮДИНА ЯК ІСТОРИЧНИЙ ДІЯЧ В ТВОРАХ Н. МАКІАВЕЛЛІ

Доволі довго, майже два попередні століття, в історичній науці панувало становище, коли історичні дисципліни були розмежовані, і економічна історія була відірвана від історії політичної, і обидві від історії культури або релігії. Безперечно, це був такий процес, якого не можна було уникнути, і в часі він був виправданий як процес наукової спеціалізації. Але в цілому останній призвів до втрати цілого - історії суспільної людини. Отже, тепер на черзі - потреба в історичному синтезі [3,34; 2,28; 11,21].

Задовго до того, як у XVII ст. з'явилися наукові принципи, в Європі виявились приклади інтуїтивного пошуку синтетичних досліджень “суспільної людини”. Н. Макіавеллі – один з перших, хто намагався поставити в своїх творах такі проблеми, як вплив природи людини на соціальну та політичну поведінку людей, показати взаємозв'язок між політикою та мораллю, використовуючи при цьому не тільки матеріал, який надавала йому сучасність, а й історичне минуле. Його метод – “суміш кустарного емпіризму, спостережень, знання історії та притаманної йому прозорливості” [1,150]. Сам він формулює його таким чином: “Знання я здобув довгим вивченням сучасних подій та глибоким дослідженням стародавньої історії” [6,17].

Безперечно, спосіб міркувань Макіавеллі не можна назвати науковим, але його спосіб наближається до такого, оскільки він тверезий і реалістичний, висновки та результати, що ми маємо, здобуті “довготривалими роздумами та наполегливою спостережливістю...” [6,17].

У центрі всіх міркувань, роздумів Макіавеллі про історію, політику, – індивід, який здатен добиватись своїх цілей. І тут ми можемо сказати, що це є повернення до традицій Античності. Але, як у виявленні інтересу до суспільно-політичних систем, що були розроблені Платоном, Аристотелем, так і в цікавості до людини взагалі, Відродження вже шукало відповіді на питання, що ставила сучасна епоха. Центр ваги в цих пошуках зміщувався, розкривались ті сторони відомих політико-етичних поглядів, концепцій держави, права та їх взаємозв'язок з людиною, розробка яких відповідала практичним політичним та ідейним запитам Відродження. Час від часу це відбувається в історії. За твердженням А.Гуревича, у XX ст. “істориками, що досліджували цивілізацію XVI ст., було відкрито не так вже й багато нових фактів, але змінилась точка зору на ціле, і на характер історичної цілісності Ренесансу, і на картину європейського і світового історичного процесу” [3,32]. Крім того, “говорять, що історія є суспільна пам'ять. Але пам'ять не склад фактів-загадок, з якого можна діставати ті чи інші фрагменти, пам'ять – творчий та такий, що впевнено рухається процес перетворення свого змісту” [3,31].

Макіавеллі – не стільки, або не скільки історик, скільки політичний мислитель, пошукач, який не нехтує ніяким матеріалом, чи то історичним, чи то власним досвідом, але його постулати і концепції, які базуються на знаннях про людину у різних сферах, як раз і слугували перетворенню змісту власне історії. Італія часів Макіавеллі співіснувала поруч з міцними монархіями, страждала від розорення, тому немає нічого дивного у тому, що властивості сильної особистості цікавили Макіавеллі.

Сьогодні, за твердженням вчених [4,31], історія знов потребує осмислення свого змісту, що пов'язано з глибинними зсувами, які пережила наука. Один з них – перенесення центру ваги у дослідженнях з груп на індивіда [3,21]. Безперечно, це інший рівень запитів, ніж у XV ст., але підстави для діагностики кризового стану дещо подібні. Ортега-і-Гассет стверджував, що “XV ст. найскладніше і найзагадковіше століття з усієї європейської історії... І це не випадковість, перед нами - століття історичної кризи” [9,32]. У XV-XVI ст. західноєвропейська цивілізація захопилась цікавістю до вивчення людини, причому паралельно тільки розпочавши перехід до оволодіння такою цінністю як та, що людина – це індивід, унікальний та неповторний. Тим важливіше зрозуміти, як долали цей перехід окремі особистості, найяскравіші з сучасників, і якою є система світосприйняття людини, що вперше сама будує свої взаємозв'язки з суспільством. Макіавеллі – прихильник теорії циклізму. І вивчення індивідууму, до чого причетний сам Макіавеллі, яким він став одним з найперших, теж відбувається циклами. Сьогодні, на початку XXI століття, триває один з них.

Як стверджує А. Гуревич, “люди, що опинились в тій чи іншій конкретній економічній чи політичній ситуації будуть поводитись... передусім в залежності від картини світу, яка закладена культурою в їх свідомість” [3,25]. В зв'язку з цим цікаво торкнутись питання про те, яку картину і якою культурою було закладено в свідомість Макіавеллі.

У середньовічної людини було мало приводів для коливань – певні дії вимагають інтереси того стану, клану, до якого вона належить і вже це їх виправдовує, і на це завжди можна дістати згоди священиків, оскільки система договорів, змови пронизує все середньовічне суспільство. Тільки цією залежністю людини

можна пояснити те, що “порушуючи всі звичаї, всі моральні та релігійні норми, феодал не втрачає віри в них” [5,87]. Більшість населення - селянство – живе за традицією, не відірвано від природи, і це життя не потребує ніяких самостійних рішень. Церква, з одного боку, пом’якшувала конфлікти, а з іншого, майже повністю контролюючи свідомість людей, підтримувала ідеали відданості, покори, формулювала поняття добра і зла. У середньовічного європейця ще не було достатньо матеріалу, щоб розмірковувати самостійно, а церква випереджала з відповідями на ті питання, що могли виникнути. Таким чином, відсутність індивідуальності давала відчуття впевненості.

Але християнська церква, формуючи і прищеплюючи ідеали, надаючи психологічну розраду, розвиває індивід. “Покоління за поколінням з часів св. Ансельма будуть стверджувати всередині віри роль розуму, християнський екстремізм, який починав з гонінь на людину і природу, приходять до порозуміння з ними” [10].

В перших лавах опинився і Н.Макіавеллі. І чи не тому він так багато приділяє уваги саме особистості в історії?

Н.Макіавеллі живе в Італії, де ніколи не було такого чіткого розподілу на стани. Але дуже рано виникли міста - з їх демократизмом і прискоренням динамізму життя. Макіавеллі – дитя Флоренції. І тому, що він там народився (3 травня 1469 р.), і тому, що належачи до знатного, але збіднілого роду, і не маючи коштів на університетську освіту, він скористався тими можливостями для самоосвіти, які надавало італійське місто II пол. XV ст. У Флоренції існувало безліч студій, в яких обговорювались теми, пов’язані з античністю. Вивчення історії, римського права, літератури, військової справи таким чином було доступне Макіавеллі. З 1498 р. він перебував на державній службі, на посаді Другого канцлера республіки Флоренція. До 1512 р. вів дипломатичну діяльність, займався військовими справами, створив військові сили республіки, які успішно діяли.

Ще за діяльності Макіавеллі режим змінився – з поверненням на поч.. XVI ст. у Флоренцію Медичі, республіка перестала існувати. Флоренція не стала тим центром, який би подолав роздробленість Італії. Але держави створюють люди, і їх якості цікавлять Макіавеллі як політичного мислителя.

Порівнюючи стародавні цивілізації з сучасними йому, виводяючи свою схему появи держави, Макіавеллі не уникає досліджень окремих історичних постатей і робить необхідні узагальнення щодо природи людини. При цьому вбачає в історії не стільки скарбницю прикладів, скільки саме в ній намагається розгледіти відповіді на ті питання, які турбують його сучасників. Саме нестача істинного пізнання історії є пересторогою того, щоб “читаючи її, пізнавати дійсний сенс її і годувати наш розум її змістом” [6,128].

Італії потрібна велика особистість. Перший твір Макіавеллі – “Державець”. Він пропонує на цю посаду Лоренцо Медичі. Але чи можна виховати сильну особистість? Взагалі, як з’являються такі особистості?

Розсудливість – та якість, якій Макіавеллі надає перевагу. Самостійність мислення людини – сам Макіавеллі це демонструє і це передусім підтримує. Це сміливий крок щодо поч. XVI ст. За розумовими здібностями Макіавеллі розподіляє людей на три розряди. Люди першого – все розуміють і до усього доходять самі, люди другого – здатні розуміти все, що їм пояснять; люди третього – самі нічого не розуміють і не можуть нічого зрозуміти, скільки б їм не пояснювали. “Перший розряд – це великі розумники, другий – просто розумні люди, і третій – люди в розумовому відношенні нікчемні” [6,109].

Вірогідно, хоча цьому немає цифрового підтвердження в творах Макіавеллі, третій розряд не превалує, тому що, за Макіавеллі, держава виникла тоді, коли люди усвідомили, що для захисту перед спільним ворогом, їм необхідно об’єднання і почали висувати з власного середовища не просто ватажка-відчайдуха, а найбільш розсудливого і справедливого, який спроможний встановити закони, що захищали б спільне благополуччя [7,134].

В своїй концепції держави Макіавеллі не тільки відмовляється від теологічної ідеї, а й всі свої докази будує на визнанні природної здібності людини самостійно міркувати і завдяки їй досягати бажаного результату, навіть в обставинах, що змінюються, спрямовувати чи зупиняти хід подій. При цьому мислитель постійно підкреслює безцінність досвіду попередніх поколінь і вміння його використовувати [6,36; 7,128].

Це ще не означало відмову від ідеї Бога. Протягом своїх досліджень, зокрема в “Державці”, Макіавеллі вживає поняття “фортуна”, “щастя”, “везіння” [6,36; 49; 101]. І тільки на останніх сторінках, у XXV главі розглядає питання “Яку роль грає у справах людини доля і як можна чинити їй опір”. Вже саме формулювання свідчить, про визнання можливостей чинити такий опір, і всі попередні умовиводи спрямовані на досягнення цієї мети. Але як мислитель вирішує питання стосунків людини і Бога? Відповідь як завжди смілива і на цей раз проста. ”...Не погоджуючись допустити, щоб вільна воля в людині нічого не значила, я міркую, що вельми можливо, що доля керує половиною наших дій, але разом з тим думаю, що вона залишає, щонайменше, другу половину на наш розсуд” [6, 115].

Отже, вільна, сильна, розумна людина є, існує, повинна бути. Сам Макіавеллі тому свідчення. Але водночас дуже часто, занадто часто впадають в око вислови на кшталт “здібність глибокого обговорення дана небагатьом” [6,87]; ”весь світ представляє натовп і небагатьох”[6,87]; “люди зазвичай вчиняють дурно” [6,114] тощо. Це теж є пізнанням людини автором, але не ретельними доказами цих закидів, ні причинами виникнення їх він не переймається. Можливо тому, що твір писався для великої людини – Державця, і всі роздуми спрямовані йому на допомогу. А в тому, що “немає нічого у світі, щоб у такому ступені сприяло прояву величі людини, що прагне слави, як уміння дати країні нові закони і нові застанови, якщо ці закони і застанови ляжуть на стійку основу” Макіавеллі переконаний [6,120].

Отже, велика людина – це та, що діє в суспільних інтересах і тільки цими інтересами виправдовує Макіавеллі використання тих засобів, що не відносяться до чеснот. Більше того, “якщо державець помітить, що міністр більше піклується про особисте своє благо, ...якщо в усіх його діях помітно прагнення своє користі, то подібний міністр ні на що не спроможний...” [6,110]. І по сьогоднішній день в подібних підходах Макіавеллі шукають відділення політики від моралі [8,10], але Макіавеллі будував свою теорію на вивченні Людини, якій усе притаманне, і яка здатна на власний розсуд обирати засоби дій. Від різного набору людських якостей, і від того, наскільки раціональним є вибір рішення, що приймає людина, “різний образ дій може мати однаковий результат, а однаковий – різні наслідки” [6,116].

Оскільки державець при владі тільки для того, щоб захищати інтереси спільноти, яку він очолює, (а якщо він не здатен цього здійснювати – він не втримає влади надовго [6,97]), то необхідно, щоб “кожний правитель намагався, щонайменше, уникати безчестя тих пороків, що можуть його привести до втрати верховної влади” [6,77]. Макіавеллі доводить, що для великої особистості приємніше викликати любов підданих, але для результативності (судження робляться по результатах, а не по вчинках [6,87]), вигідніше, щоб правителя побоювались [6,82], не відчуваючи при цьому ненависті до владики.

Досягти цього неважко, “якщо тільки державець не буде порушувати майнових та особистих прав своїх підданих і не буде посягати на їх честь і на честь їх дружин та доньок” [6,82]. Загалом “кожен погодиться з тим, що було б приємніше зустріти в одному державцеві поєднання усіх...позитивних якостей. Але ...це неможливо і навіть суперечить людській природі [6,77]. В кінці кінців “зневажають тільки тих державців, які виглядають нерішучими, непослідовними, слабкодушними та легковажними” [6,88]. Використовувати вміння застосовувати силу, діяти, долати труднощі – властивості, до яких зобов’язує правителя верховна влада, - особливі... І якщо людина живе приватним життям і має звичайні здібності, їй надто важко набути ті різноманітні якості, які повинен мати правитель [6,40]. Через декілька десятиліть В.Шекспір знайде формулу “Хто не долав вершин, той не пізнав глибин”.

Звертаючись до Лоренцо Блискучого, Макіавеллі зазначає: “Подвиг Ваш не буде для Вас важким, якщо Ви згадаєте життя і вчинки тих героїв, про яких я згадував в своїх міркуваннях. Правда це були рідкісні і гідні здивування люди, але все ж таки це були люди...” [6,119].

Від богів і героїв – до людини, яка здатна пізнавати себе, вдосконалюючись. Адже осмислення і використання власного досвіду – властивість особистості. І хоча, як вважав Н.Макіавеллі, люди народжуються, живуть і вмирають, слідує одному і тому ж порядку речей, тобто людська природа є незмінною, - в кожній новій точці обертю сенс того, що відбувається, може бути пізній глибше. Лише в органічному поєднанні з минулим.

Своїми дослідженнями людини Н.Макіавеллі розсунув горизонти і підтвердив заповітне: “Historia est ...”

Література

1. Берлин И. Оригинальность Макиавелли // Человек. - 2001. - № 4-5.
2. Гуревич А.Я. Социальная история и историческая наука // Вопросы философии. - 1990. - № 4.
3. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. - 1991. - № 2-3.
4. Кантор К.М. Дезинтеграционно-интеграционная спираль всемирной истории // Вопросы философии. - 1997. - № 3.
5. Карсавин Л. Культура средних веков. - К.: Символ, 1995.
6. Макиавелли Никколо. Государь // Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О военном искусстве: Сборник. - Минск: ООО «Попурри», 1998.
7. Макиавелли Никколо. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия // Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О военном искусстве: Сборник. - Минск: ООО «Попурри», 1998.
8. Муромцева О.В. Никколо Макиавелли о государстве // Преподавание истории в школе. - 2000. - № 8.
9. Ортега-и-Гассет. Человек в XV веке // Человек. - 1992. - № 3.
10. Ортега-и-Гассет. Вера и разум в сознании европейского средневековья // Человек. - 1992. - № 2.
11. Поляков Ю.А. Почему история нас не учит? // Вопросы истории. - 2000. - № 3.

МАК Т.Ф., доцент,
кандидат історичних наук;
ГОРБОВА В.
студентка V курсу
історичного факультету

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА МЕЖІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

У світовій історичній науці склалась об'єктивна парадигма, що передбачає розгляд соціальних структур, ментальних процесів, категорій повсякденності та побуту XV-XVI ст. в рамках середньовічного світосприйняття. Водночас сьогодні вочевидь постає проблема необхідності відновлення хронологічного кордону між середньовіччям та новим часом на межі XV та

XVI ст., тобто виокремлення раннього нового часу /XVI-XVII ст./ як особливого історичного періоду [5, 8; 6, 15]. Отже, перебудова історичного знання передбачає подальшого більш глибокого переосмислення його змісту.

На тлі визнання істориками можливості альтернатив в історії та зміни ставлення в сучасній історичній науці до “людського виміру”, історія все більше стає оповіддю не стільки про закономірності, скільки розкриттям дій окремих людей, з усіма їх особистісними якостями. Російські історики фіксують подібний стан історичної науки як “повернення людини в історію” [10, 12]. В європейській історії формування активно діючого індивіда зайняло певний історичний проміжок часу. Ранній новий час без сумніву є особливим етапом в цьому процесі. “Змінюється спосіб чи характер здобуття засобів існування - це можна частіше всього назвати зміною “способу виробництва”... Змінюються комунікації в суспільстві та способи спілкування, передачі інформації, а разом з цим і соціальна психологія, чи *менталітет*. Комплекс таких змін – межа макроепохи”[6,19]. Середньовіччя є історичним періодом, в рамках якого формувалися основні ціннісні риси західноєвропейської цивілізації. В цей період людина перш за все була християнином, для якого все світське і природа відходили на другий план. В V-X ст. життя християнина полягало виключно в тому, щоб злитися з Богом. Людина жила лише тоді, коли вона перебувала з Богом, в розумовому чи любовному баченні. Зневажливе ставлення до власне людського, возвеличення і переймання лише божественним – суть християнського життя [7, 85]. Людська особистість в цей період знеособлювалась, людина розглядалася лише як структурний елемент певної спільноти, роду, певного універсума. Християнська доктрина не допускала виокремлення певної особистості з маси [1, 147].

Разом з тим, прокладаючи шлях приватній власності, середньовіччя поряд з релігійним тиском на людину, посилювало в ній особистісний початок. Адже наявність “мого” безглузда без чіткого усвідомлення індивідуального буття, автономності свого “Я”. З закінченням формування феодалних відносин людина як особна одиниця набуває все більшого значення, з’являється власник, який є розпорядником на певній території, і це не може не відбитись на внутрішньому розвитку людини.

Якщо до XI ст. християнська доктрина вимагала розуміння Бога без осмислення, то з XI ст. розум вже повинен був працювати на основі віри, всередині віри, щоб у всій повноті виявити її одкровення. Це означало вельми важливу зміну в структурі християнського життя: якщо, з одного боку, людина потребувала надприродного озаріння віри, то з іншого – вона приходила до впевнення, що віра, в свою чергу, потребує озаріння її людиною. Таким чином людина, яка ще зовсім недавно була принижена, починає самоутверджуватися, вірити в себе [7,85].

З появою в X ст. перших міст у Західній Європі починає активно формуватись свідомість нового типу – вільна, розкута. Розвиток міст примушував значну кількість людей змінювати види діяльності, при цьому людина змінювала і власну природу: селянин, що набував професію ремісника чи купця, змінював і своє світовідчуття. Пожвавлення торгово-підприємницької діяльності вимагало підготовки, оволодіння освітою, вивчення іноземних мов. За висловом А.Гуревича, поступово складається “арифметична ментальність” – нахил та смак до лічби, точності” [3,5], що не є характерним для попереднього періоду. Але оволодіння загальною культурою, що сприяло розвитку навичок, необхідних у професійній сфері, надавало насолоду і душі. В XV-XVI ст. меркантильні індивідуалісти не могли пройти повз цього.

“Пожвавлення здібності думати дозволяє людині і водночас примушує її усвідомити себе в якості унікальної істоти, що стоїть осторонь природи і всіх інших людей” [9,38]. У становлюючому суспільстві цінувалась перед усім шляхетність походження. В XI ст. рицарі користувались повагою у суспільстві завдячуючи саме своєму походженню. В XV ст. – не походження, а здібності та їх вміле застосування – головні чесноти. Ідеї про те, що людина є самоцінністю і тому має право вільно, на рівних спілкуватися з Богом, поширюються. Найповніше ці погляди на людину проявилися в двох напрямках:

1. Середина XIV ст. – початок формування епохи Відродження в Італії, де основну роль грала течія “гуманізму” – особливого знання про людину, яка згодом поширилася на Францію, Англію тощо.

2. Період Реформації, започаткований М.Лютером з 1517 року в Німеччині. Основні задачі Реформації концентрувались в перетворенні релігійно-церковної сфери. Заслуга Реформації полягала в тому, що вона звільнила людину з-під духовного конт-

ролю церкви, дозволила людині самій осмислювати і трактувати Слово Боже, заявити про себе, як про особистість, яка на основі життєвого досвіду здатна виробляти власні духовні установки, не задовольняючись готовими, іншими словами – подолати табу, виходячи за межі конкретного буття [4, 14].

Епоха Відродження, що охоплює період з XV по перші десятиріччя XVII ст., посідає в історії Західної Європи особливе місце. Культура і світосприйняття цієї епохи тисячами ниток пов'язана зі змінами в житті суспільства, його ускладненнями і протиріччями в умовах переходу від середніх віків до раннього нового часу.

Проголошений епохою Відродження ідеал духовної свободи, автономної, діяльній особистості відкривав шляхи до розквітості і оновлення суспільства: інтелектуального, етичного, естетичного тощо. Це була культура звернена до людини, до людського в ній. Однак нова гуманістична культура змушена була пробивати собі шлях крізь могутні шори традиційного середньовічного образу думок, схоластики, нетерпимості, фанатизму [2, 9].

Кризовим в цьому плані стало XV ст. – століття сумнівів і суперечностей. Творці нової культури, нового світобачення, незалежно від того, що вони самі думали, належали не тільки “новому часу”, але і часу, що минав. Поставши проти думок і почуттів останнього, оголосивши “варварськими” більшість його духовних цінностей, вони, того не усвідомлюючи, розділяли багато уявлень і переконань середньовіччя.

Людина XV ст. випала з однієї системи вірувань і поки що не ствердилась в іншій. Вона є віруючою, християнином, але сама віра є вже чимось буденним, інертним, відходить на другий план. Тепер людину більше цікавлять світські речі, соціальні цінності, матеріальні блага [8, 36].

Людина прагнула до свободи ще з періоду середньовіччя. Подолавши духовну кризу XV ст., вона нарешті її здобула. Могутнім фактором впливу не тільки на економіку і суспільний розвиток європейських країн, але і на світобачення і становлення людини Нового часу стали Великі географічні відкриття. Вони були не лише географічними відкриттями, але й відкриттями людської особистості, її волі. На початку XVI ст.. здавалося, що це і є межа людського бажання – духовна свобода, відкритість всього світу, свобода розуму. Але на кінець XVI ст. Людина знов опинилася на порозі кризи: свобода є, але навіщо вона? Чи ро-

бить вона людину насправді щасливою? Такі питання починають турбувати людину. Вона впадає у відчай, її переповнюють сумніви щодо правильності вибору життєвого шляху, адже починають процвітати егоїзм, користолюбство тощо.

На межі XVI – XVII ст., ці похмурі і песимістичні тенденції у світосприйнятті людини відчув видатний англійський драматург Вільям Шекспір, який дуже влучно відобразив у своїх останніх творах зміну у настроях суспільства, що переживало моральну деградацію, було сповнене пороками і пристрастями, і яке не могло досягти гармонії з оточуючим світом. Фіксуючи зміни в розумінні самої природи людини, її сумніви, відчай і пристрасті, драматург зробив історію Гамлета однією з самих глибоких трагедій людського духу, наділив героя думками і почуттями загальними для багатьох людей тієї епохи.

Людина кінця XVI ст. є Гамлетом, якого сумніви і коливання, роздуми і осмислення дійсності не залишають ні на хвилину, він весь час у пошуку істини і себе. Гамлет все піддає роботі думки, критиці, він не мириться з усталеним порядком речей – шукає нові виходи з ситуації:

Достойно ль

Смиряться под ударами судьбы

Иль надо оказать сопротивление

И в смертной схватке с целым морем бед

Покончить с ними [11, 128-129].

Для пошуку істини герой занурюється у свій внутрішній світ. Дивиться в себе і шукає відповіді у собі. Гамлет гине, але встигає показати, якою повинна бути справжня людина, якою сміливою має бути її думка, чистою совість і душа. В. Шекспір, досліджуючи природу людини XVI ст., робить висновок про те, що лише розум, який стримує пристрасті – гарантія внутрішньої гармонії і щастя людини.

Отже, якщо античне життя і світосприйняття було космоцентричним, а середньовіччя – геоцентричним, то життя Нового часу висуває на перший план людину, її особистість, думки і домагання. Людина на порозі Нового часу прагне до розумного індивідуалізму, коли звільнення людських сил і свобода особистості не будуть причиною конфлікту з оточенням.

Література

1. Барг М.А. Эпохи и идеи: становление историзма. – М.: Мысль, 1987
2. Барг М.А. Шекспир и история.- М.: Наука, 1979.
3. Гуревич А.Я. Средневековый купец // История. – 1999. - № 38.
4. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / Под ред. Л.М. Брагиной. - М.: Высшая школа, 1999.
5. Материалы Всероссийского научно-методического совещания «Проблемы методологии исследования, инновационные подходы и координация научно-образовательной деятельности в преподавании истории в высшей школе // Новая и новейшая история.- 2003. - № 3.
6. Немилев А.Н. Эпоха Возрождения в периодизации европейской истории // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. - С.-Пб.: Из-во С.-Петербургского ун-та, 1996.
7. Ортега-и-Гассет Х. Вера и разум в сознании европейского средневековья // Человек. - 1992.- № 2.
8. Ортега-и-Гассет Х. Человек в XV веке // Человек. - 1992.- № 3.
9. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. – Минск: ООО «Попурри», 1998.
10. Чубарьян А.О. Историческая наука в России к началу XXI в. // Новая и новейшая история. – 2003.- № 3.
11. Шекспир В. Пьесы. Сонеты. - К., 1976.

МОСКАЛЕНКО В.Г.
*доцент, кандидат
 історичних наук*

РОЗВИТОК ЕЛЕМЕНТІВ ДЕМОКРАТІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XI – XVIII ст.)

Століття, що минуло, було епохою грандіозних випробувань, яких зазнали основоположні цінності й принципи існування людської цивілізації. Водночас можна стверджувати, що саме завдяки цим цінностям, віри у них людство витримало буремні, злетні періоди свого розвитку.

Серед таких ключових цінностей однією з головних, безумовно, є демократія. Для одних – це символ віри, непересічний ідеал, для інших – ледь не головна причина всіх негараздів. Зрозуміло, що важко знайти істину у крайнощах. Та очевидно, що демократичні форми є конструктивними і рятівними, а прихиль-

ність до гуманістичних ідеалів надихає мільйони людей на побудову громадянського суспільства.

Процес демократизації, що розпочався у XIX ст. в країнах Західної Європи та Північної Америки, упродовж XX ст. поширився в планетарному масштабі.

Становлення демократії в країнах сучасного світу відбувається під могутнім впливом складних та неоднозначних процесів глобалізації, які мають як своїх палких прихильників, так і не менш затятих противників.

Явища глобалізації викликають ланцюг послідовних процесів, що мають як позитивні, так і негативні наслідки.

Незважаючи на суперечливий вплив глобалізації на політику, поки що у світі розгортається всесвітній процес переходу до демократії. Він відбувається нерівномірно з припливами і відпливами, які поширюються на якусь одну країну або охоплюють низку країн, де в один і той же час починають активно розвиватися демократичні структури.

Науковці відзначають, що перша хвиля демократизації (1820-1929 рр.) означала поширення парламентаризму, багатопартійних систем і загального виборчого права насамперед у країнах Західної Європи та Північної Америки.

Друга хвиля демократизації (1942-1962 рр.) характеризувалася перемогою над фашизмом, розвалом колоніальної системи, модернізацією країн, що звільнилися від політичної та економічної залежності, включно з процесом певної демократизації у деяких з них.

Така хвильова пульсація демократизації у світовій теорії та практиці дала поштовх розвитку концепції "третьої хвилі демократизації", яка була викладена у ряді публікацій американським вченим С.Хантінгтоном. У його працях підкреслюється хвилеподібний і глобальний характер демократичних змін, а "хвиля демократизації" визначається як "сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються протягом певного проміжку часу.

Дослідники дискутують з приводу національних та історичних особливостей демократизації, часових рамок і кількості країн, що стали демократичними під час першої, другої та третьої хвилі демократизації, проте, вони сходяться в думках, що головним у цих хвилях є поява і випробування сучасних інституціональних ознак демократії: парламентаризму, багатопартій-

них систем, загального виборчого права, розподілу влади тощо.

Кожна хвиля демократизації зумовлювалася дією сукупності факторів.

Важливим здобутком третьої хвилі демократизації є її теоретичне узагальнення, що втілилось у концепцію демократичного переходу, яка пояснює умови, стадії та дає класифікацію типів трансформації сучасних недемократичних режимів у напрямі до демократії.

Третя хвиля демократизації, яка розпочалася у 1975 р. і триває донині ознаменувалася падінням авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії, охопила Латинську Америку та низку країн Азії. Комуністичні режими зазнали краху спочатку в Південній та Центрально-Східній Європі, а потім і в республіках Радянського Союзу.

Системна криза радянського ладу вичерпалася з ліквідацією його політичного режиму.

Визначальним напрямком суспільно-політичного життя України став процес розбудови незалежної держави. Процес суперечливий, неоднозначний в своїх оцінках, сповнений драматизму, злетів і падінь. Проголошення 24 серпня 1991 року Акту незалежності супроводжувалося майже загальною ейфорією і майбутнє сприймалося в рожевих тонах, як перехід до демократичного суспільства, хоча дійсність виявилася дещо іншою. На початкових стадіях переходу було спрощене уявлення про можливості демократичних змін у країнах, де раніше панували комуністичні режими. Певні ілюзії поділяли як політичні еліти цих держав, так і представники політичного істеблішменту на Заході. Вважалося, що на всі ці перетворення знадобиться близько 5 років, після чого розпочнеться поступова консолідація демократичних режимів.

З. Бжезінський на всі фази посткомуністичної трансформації виділяв від 9 до 30 років, визнаючи послідовність змін у політичній, правовій, економічній сферах.

Як і будь-якому іншому переходові до демократії, посткомуністичній трансформації притаманна постановка мети лібералізації й демократизації та наявність певного руху в їх напрямі. Ймовірність успішного завершення переходу залежить як від специфічних умов окремих країн, так і від особливостей посткомуністичного переходу.

Більшість проблем, що виникали у країнах посткомуністичного переходу, були притаманні й Україні. Найбільш негативний вплив в українській державі справив спосіб трансформації, вимушеної адаптації старих політичних еліт до необхідності здійснення реформ; склад, професійні та моральні якості політичних лідерів.

Переважна частина політичної еліти України демонструвала доволі високий ступінь відданості старому режиму. І в наступний час вона частково зберегла свої переконання, певною мірою маскуючи їх заради пристосування до нових умов. Власні інтереси не спонукали цю групу до запровадження радикальних змін, проте, вибудовані нею відносини поки що не є усталеним політичним режимом.

Водночас труднощі переходу до демократизації зумовлені низкою особливостей історичного шляху України та соціально-культурних рис її громадянства. На одне з перших місць варто поставити відсутність національного досвіду державотворення. Через відсутність власної держави в Україні не сформувалися групи підготовлених реформаторів, здатних пропонувати моделі розвитку й спонукати суспільство до їх обговорення і якнайшвидшого впровадження.

Крім цього, належність українського народу до різних держав у минулому затримала формування національної єдності та самосвідомості, поглибила відчуття меншовартості. Домінування ж комуністичної ідеології впродовж семи останніх десятиліть перед здобуттям незалежності сформували конфронтаційну політичну культуру з притаманними їй рисами етатизму й еталітаризму.

Сучасний стан України з точки зору політичного режиму - це звичайна в рамках авторитаризму плюралізація (на противагу звичному для нас монізму) суспільного життя, яка стала початком демократичних зрушень. Відновлення природних плюралістичних засад суспільного життя в ході запеклої, часом брутальної боротьби за владу, або вплив на неї, що відбувається в умовах загальної соціально-економічної й політико-духовної кризи, є частиною великого процесу модернізації в світі.

Таким чином, демократія - це продукт спектра певних еволюційних змін. Творення незалежної України створило умови для радикальних демократичних перетворень у суспільстві та державі. Утвердження ж демократії вимагатиме не років, а десятиріч еволюційного розвитку.

Звертання до проблем демократизації суспільного життя вимагає уточнення: якому смислу і змісту в її тлумаченні надається найбільшого значення. Традиційно демократія передбачає різні моделі політичного управління. Українсько-швейцарський вчений Б. Гаврилишин визначає такі моделі демократичного управління: безпосередня демократія; представницька; конституційна; соціальна або економічна; тоталітарна.

Проте, на думку вчених, ця класифікація не є достатньою для розуміння сутності політичного управління або політичного режиму, тому має дискусійний характер.

Демократія багатовимірна і має величезний набір принципів, вироблених в ході її історичного розвитку. До того ж різні покоління людей неоднозначно сприймають її. Одні ототожнюють демократію зі свободою, інших привертає в ній утвердження принципів соціальної справедливості, рівності між громадянами. Якщо ж акцентувати увагу на соціально-політичних аспектах, то в цьому випадку на перший план виступає питання влади і демократія цікавить нас як народовладдя. Демократичність держави та суспільства визначається досягнутим рівнем розвитку влади народу. З правової точки зору - це означає приналежність усієї суспільної влади народові, вільне здійснення останнім своєї волі в інтересах як усього суспільства, так і кожної людини й громадянина. Тобто, мова йде про класичне визначення і сприйняття демократії як влади народу, здійснюваної самим народом і в інтересах народу.

Об'єктом дослідження даної роботи є політична спадщина Київської Русі демократичні традиції козацько-гетьманської доби та демократизм української суспільної думки XIX ст.

Предметом дослідження автор обрав проблему розвитку елементів демократії в XI-XIX століттях на теренах сучасної України.

Новизна роботи полягає в тому, що в ній досліджуються елементи демократичних засад в свідомості і культурі українського народу, їх відображення в політичних доктринах та суспільній думці.

Ефективне впровадження демократичних інститутів у сучасній Україні потребує об'єктивного аналізу елементів демократії в свідомості і культурі українського народу, їх відображення в політичній думці та державницькій традиції. Створений істориками XIX початку XX ст. романтизований міф про "одвічний демократизм" української нації, не дозволив досягнути устої багатовимірності й суперечності політичної практики впродовж століть.

За будь-яких обставин розвитку держави і суспільства корисно звертатися до уроків минулого.

На порозі третього тисячоліття вийшло ряд публікацій з проблем розвитку демократії на українських землях, які об'єктивно з сучасних методологічних позицій висвітлюють пройдений нашим народом історичний шлях [4,8,9,10,14]. Незважаючи на значну роботу дослідників, питання розвитку демократичних засад на українських землях (XI-XIX ст.) висвітлені недостатньо.

Актуальність роботи забезпечується тим, що неупереджений аналіз, осмислення процесу становлення інститутів демократії є запорукою не повторення помилок минулого, становлення дійсного народовладдя, яке повинно реалізуватись в дійових і оптимальних структурах представницьких органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

В суспільно-політичному житті країни, що будують громадянське суспільство, важливу роль відіграє інститут демократії. Публічний і політичний характер демократії задається насамперед, волевиявленням народу, що реалізується у найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згуртовані в систему.

Загальновідомо, що виборча система – це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення тієї чи іншої виборчої системи та інституту виборів є наслідком історичного, суспільного, економічного розвитку країни, традицій політичної культури, розстановки соціальних груп.

Розвиток та становлення демократичних засад в Україні порівняно з країнами Заходу має свою специфіку.

Історичні факти переконливо свідчать, що український народ протягом кількох століть мав свою державність, відстоював і боровся за її відродження та збереження.

Трагедія українських об'єднань полягала в тому, що впродовж віків змінювалась їх територія, на якій співіснували різні країни. Природний самобутній шлях українського народу немовби зникав на тлі загальних подій у тюремному житті Росії та Польщі, згодом Австро-Угорщини, пізніше Румунії, Чехословаччини, врешті - СРСР. Історія України виглядала низькою до минулого цих країн, які володіли її землями.

Перервність державницького процесу, чергування в українській історії політичного піднесення і занепаду зумовлювали „хвилеподібність” розвитку демократичних традицій. Злети демократичної думки та спроби втілити їх досягнення у демократичну практику припадали на епохи визвольних змагань та зростання суспільної активності.

В умовах тотального зубожіння, безправ'я українського народу, тривалої відсутності власної державності і панування інонаціональних авторитарних режимів концепція демократизації та ліберальних прав і свобод видавалися утопічними і не мали справжньої підтримки. Лише коли розгортався процес соціальної емансипації і форми національної державності набували реальних обрисів, демократичні ідеї знаходили суспільний резонанс і переходила у площину практичної реалізації.

Незважаючи на несприятливі історичні умови й відставання України від світових здобутків демократії, у переломні періоди історії, часи небувалого відродження і політичного піднесення українське суспільство засвоювало, розвивало, а часом і застосовувало на практиці демократичні ідеї своєї епохи. Український народ проявив свободолюбність, повагу до людської гідності і значну міру демократизму. Він ніколи не полишав свідомості своєї спорідненості з вільним світом і прагнення активної політичної творчості в контексті прогресу європейської цивілізації.

Демократія на теренах сучасної України існувала ще до виникнення держави. Елементи демократії спостерігаються, зокрема, у слов'янських племен. Провід у цих племенах належав, "кращим" людям, які обиралися. Це були переважно представники визнаних родів, що здобули пошану своєю діяльністю. Вони збиралися на "віче" - ради, де вирішували питання життя племені, війни та миру.

Практика ранніх племінних союзів, породжена родоплемінним устроєм життя, знайшла відбиток, на думку деяких дослідників, в певних рисах державного ладу, звичаїв та права Київської Русі. Це схильність до індивідуальної свободи, народовладдя у публічному житті (віче, вибір князя та укладання договору з ним), існування поряд з центральною владою місцевого самоврядування, зародки федеративного устрою (удільні князівства в межах однієї держави) тощо [1,106]. Однак ці романтизовані уявлення виглядають дещо спрощеними у світі сучасної історичної науки.

Київська Русь, як державне утворення, зазнавало впливу західної і східних цивілізацій. Останні мали патримоніальний характер, за якого державна влада, економічні ресурси - все було монополією князя, який управляв суспільством за допомогою бюрократичного апарату. За княжої доби Русь не змогла створити стабільної еліти, яка здатна була виконувати владні функції. Князь концентрував у своїх руках усю законодавчу та адміністративну владу.

З утворенням і зміцненням Київської держави елементи демократії набули загального характеру, хоча публічна влада в Київській Русі ще не мала парламентських форм.

Останнім часом піддано перегляду погляди істориків на соціальну природу та роль віча: про його екстраординарність та навпаки - демократизм. Застосувавши нові методи аналізу джерел, що описують суспільне життя в районах Київської Русі, Т. Вілкул дійшла висновку, що віча, як такі, не були подіями, що носили суто демократичний характер. Вони, згідно з літописною традицією того часу, використовувались для оцінки певних політичних колізій, акцентували увагу на проявах нелояльності до князя тощо. Склад віча у більшості випадків був сталим, а судячи зі свідчень джерел про місткість площ, на яких вони відбувались, та деяких інших фактів, навряд чи могли мати всенародний характер. Дослідниця стверджує, що у вічах брала участь насамперед соціальна верхівка суспільства: бояри, частина отроків та людей - купців, дружинників.

Погоджуючись з думкою автора, можна констатувати, що в кращому випадку віче було певним корективом княжо-дружинного управління, але не являлось самостійним органом демократичного суспільства.

Елементи демократизму, згідно з сучасним розумінням істориків, у суспільно-політичній практиці Київської Русі були невиразні. Демократичний потенціал держави залишався незначним навіть тоді, коли Галицько-Волинське князівство перетворилося на могутню державу, модель управління якої відповідала тогочасним європейським зразкам, а суспільне життя з часом акумулювало елементи магдебурзького права та західної юридичної практики.

Політична думка епохи становлення й розвитку давньоруської держави зафіксована у таких визначних пам'ятках культури, як "Руська Правда" Ярослава Мудрого (1015-1016 р.), "Слово про закон і благодать" Митрополита Іларіона (1037-1050 р.), "Ізборник" Святослава Ярославича (1076 р.), "Повчання дітям" Володимира Мономаха (1099 р.), "Повість минулих літ" (1113 р.), "Слово о полку Ігоревім" (1185 р.), "Слово про загибель Руської землі" (1230 р.) та інші.

Ці твори є джерелом для поглиблення знань про реальний процес суспільно - політичного життя наших пращурів. Вони вказують на ті давні витоки української ментальності й культури, що дійшли до нас крізь віки. Для суспільно-політичної думки часів Київської Русі характерні патріотизм, гуманізм, демократизм, уболівання за біди, що випали на долю країни у зв'язку з міжкняжими розбратами, татарською навалою та іншими трагічними подіями. Однак, на нашу думку, немає підстав вести мову про систематичний розвиток у Київській Русі політичної і правової історії. Як і в більшості середньовічних держав в ній було відсутнє науково-теоретичне осмислення понять людської свободи, народовладдя тощо. Вживання терміна "політика" стосовно процесів, що відбувалися у Київській державі, дуже умовне: політики у її демократичному розумінні в ній не існувало. Натомість діяло воєнізоване князівське державне правління, яке спиралося передусім на силу, а не на право. Ні християнство, навіть не мораль, а тим паче не правові норми не стали на Русі тісною основою, яка б забезпечила стабільне функціонування великої держави на демократичних засадах.

У XIV-XVI ст. Західна Європа переживала епоху відродження, яка характеризувалася звертанням до античної культури, що перепліталось з національним відродженням, секуляризацією суспільної свідомості, прагненням людей до активного і творчого життя. Ренесансна доба посилювала інтерес до світоглядно-філософських проблем, утверджувала гуманістичні погляди на політику. У політичній теорії на перше місце виходить держава, що стає джерелом морального життя людей. У новій світовій державі гуманістична політика обмежується правом. Ця визначальна засада набула неперехідного значення для наступних століть: у XVII-XVIII ст. Вона трансформувалась у концепцію правової держави і розподілу влад, яка стала фундаментом для інтенсивного розвитку європейської політики аж до сьогодення.

Розвиток подій на українських землях мав свою специфіку. З XIV ст. більша частина українських земель перебувала у складі Великого Литовського князівства, а згодом - Речі Посполитої. Напередодні Люблінської унії 1569 р. розпочалося форсоване копіювання - так званої шляхетської демократії, за якої королівська влада обмежувалася двопалатним сеймом та постійною королівською радою, а шляхті гарантувалися громадянські права і свободи. Українська аристократія пішла шляхом пристосування до існуючої структури Речі Посполитої і сприйняття цінностей польсько-шляхетської політичної культури.

"Вестернізація" українських земель внаслідок їх входження під юрисдикцію Польської Корони мала суперечливі наслідки. Зростала можливість для західних впливів Ренесансу й Реформації, а також для проникнення польського землеволодіння, національно-релігійних утисків і втрат українською елітою національної ідентичності.

Починаючи з XV ст. в українських землях спостерігається стрімкий прогрес культури і освіти. Українські гуманісти І. Верещинський, М.Смотрицький, Н. Сакович, І. Потій, С.Почаський внесли великий внесок у загальноєвропейську скарбницю гуманістичної думки.

До рівня здобутків західноєвропейської політики правової думки підносяться постулати визначного українського мислителя ренесансної доби С.Оріховського - Роксалана, який одним із перших у Європі у "Наученні" розпочав розробку ідеї природного права.

Розвиваючи теорію природного права людини, одстоюючи принцип розмежування гілок державної влади та упорядкування їхньої діяльності за допомогою права, С. Оріховський став першим вітчизняним теоретиком гуманістичної політики і свободи: у розгорненій і систематизованій формі він вказав на її засади, основним вважав закон, порядок та законслухняність. Однак загалом його концепція була теоретичним осмисленням політико-правової практики Речі Посполитої, обґрунтуванням засад шляхетської станової демократії, яка не передбачала прав і свобод для нижчих станів, а тим більше їхньої участі в управлінні державою.

Берестейська унія 1596 р., сприйнята основною частиною українців як новий наступ Польської Корони на духовну свободу, спричинилася до активізації релігійної боротьби. Ідеї реформації в Україні віддзеркалювали у гостро полемічній (Х. Філа-

рет, І. Вишенський, В.Суразький та інш.) та культурно-освітній (С. та Л.Зизанії, Ю.Рогатинець, Н.-Т.Ставровецький) течіях політичної думки XVII ст. - дивовижного плетива консервативно-традиціоналістських та демократичних ідей.

Другою течією української політичної думки періоду Реформації була культурно-освітня (братська). Братства фактично закладали основи братського просвітництва, виступали активними суб'єктами в організації справи національного духовного відродження у другій половині XVI-XVII ст. Поряд з поширенням реформаторських ідей братчики здійснювали безпосередню політичну агітацію у формі відозв, листівок, прокламацій, що є цікавими пам'ятками національної політичної публіцистики.

Загалом політичні погляди представників обох вказаних течій започаткували той загальнодемократичний напрям політичної думки, який упродовж декількох століть разом із боротьбою за національну свободу покликаний був протистояти церковній теократії та автократії світської влади.

Демократичні традиції продовжились в практичній площині козацько-гетьманської доби.

Епоха козаччини залишила глибокий слід у народній пам'яті, істотно вплинула на менталітет нації, систему цінностей, соціальних, державно-політичних, національних, конфесійних та індивідуально-особистих уявлень про ідеали правди, справедливості, гідності. Комбінуючи різні впливи і спираючись на засади минулого, Запорізька Січ намагалася прийти до власне українського політичного устрою. М. Грушевський визначав його як "християнську козацьку республіку".

Війську Запорізькому Низовому справді були притаманні деякі риси демократичної республіки: не існувало феодальної власності на землю і кріпацтва, панувала формальна рівність між усіма козаками. Усі органи мали право користуватися землями та іншими угіддями, участі у радах та ін.

Управління були виборними, їх діяльність контролювалася Січовою Радою. Характер громадянських взаємин і навіть обряд обрання старшини свідчить про глибоко вкорінений демократизм козацької спільноти.

Одна козацька демократія не спиралася на міцний правничо-політичний фундамент: запорожці користувалися не писаними законами, а "стародавнім військовим звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом". У внутрішніх законах і звичаях Січі

відчувалось відчуття архаїчних форм і традицій (прийняття рішень не більшістю, а методом загальної згоди, заборона допуску жінок до місця перебування колективу тощо). Фундаментальні засади козацької спільноти (рівність та примат колективної волі і колективних інтересів) більше нагадували модель архаїчних корпоративних союзів та чоловічих військових братств, пов'язаних взаємною клятвою.

Не вдалося уникнути козакам і абсолютистських владних тенденцій. Присягнувши отаманові, вони в усьому йому підкорялися.

Отже, Запорізька Січ була своєрідною перехідною моделлю між професійною общиною й повноцінною державою, суть якої полягала у самоурядованій структурі народної самооборони та господарській формі самовиживання в умовах вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. Низка внутрішніх вад та несприятливі зовнішні впливи не дозволили цій перехідній моделі перерости у нову якість, однак вона стала ескізом української державності, народженої у процесі національної революції середини XVII ст.

Козацько-гетьманська державність XVII ст. була результатом колективного генія народу, що привів у рух політичні традиції козаччини, водночас цілеспрямованої діяльності Б.Хмельницького та його прихильників по створенню нових форм суспільної і державної організації.

Державі Б. Хмельницького вдалося поєднати два принципи: строгу військову централізацію і народовладдя. Вона мала бути організована на конституційній виборній основі, а гетьман ставав главою усього народу (а не тільки козацтва) і відповідальним перед ним. Верхівку владних структур становила генеральна старшина, яка утворювала при гетьмані Старшинську раду.

Хоч назва держави ототожнювалася з поняттям Військо Запорозьке, але в той час відбулися зміни у відроджених формах державності: козацька адміністрація цілком замінила польську і перетворилася на загальнодержавний постійний уряд. Розвинені форми міського (магдебурзького) та шляхетського (земського) самоуправління. До того ж міжстанові бар'єри були вельми еластичні, тож утвердилася всестанова рівність з розподілом функціональних обов'язків станів без законодавчого закріплення привілеїв будь-якого з них. Разом з частковою виборністю козацьких владних інститутів це надавало козацькій державі стихійно-демократичного характеру.

З часом у козацької старшини прокинувся смак до „золотої“ шляхетної свободи, розпочалося закріпачення селян і зазіхання на права міщан. Недемократичною виявилася політика гетьманської держави в національно-релігійній сфері. Ліквідувавши дискримінацію православних, вони почали обмежувати релігійні права інших, що не могло забезпечити громадянської злагоди на багатоетнічних українських Землях. Гетьманщина дедалі виразніше реалізувала принцип "козацько-старшинської", вузько-станової демократії, яка не враховувала і не захищала інтересів ширших верств українського народу.

Основою нового ладу був інститут полкової влади, яка стосовно гетьманату поступово змінювалася і водночас придушувала елементи народовладдя. Поступово ця влада ставала самовладною і безвідповідальною до тих, хто раніше мав право обирати полковників. Генеральна старшина і сам гетьман теж надавали перевагу авторитарним методам правління. Виникла суперечність між виробленими столітньою історією козацтва республіканськими принципами і зумовленим тогочасною екстремальною ситуацією принципом абсолютної влади – військової диктатури. Це розхитувало інституційні основи суспільного життя України, послабило козацьку демократію і в останній чверті XVII ст. закінчилося капітуляцією української старшини перед Москвою.

Оцінюючи минулу козацьку демократію на українських землях, визначний мислитель М. Драгоманов схилився до особового поцінування громадської самоорганізації як протियाги державній владі. У праці "Пропаший час. Українці під московським царством" (1654-1876) він шкодує за тим, що старі українські самоврядні звичаї були витіснені з життя під впливом московського самодержавства раніше, ніж вони встигли вкоренитися в народній свідомості на основі не лише традиції, а й новочасної політичної науки [3,569].

Демократизм, за словами М. Драгоманова, козаки намагалися, але не зуміли зберегти, тому що необачно залишили непорушним "самодержавне право царя". На нашу думку, немає сумніву в тому, що якби козацька республіка втрималась як незалежна держава, то попри неминучість деякого звуження виборності та народоправства через зміцнення влади чиновників та панів, навряд чи була б повністю зламана "старосвітська звичайна вольність".

Незважаючи на посилення абсолютизму у політичному житті Російської імперії, козацькі демократичні республіканські традиції не зникли. Незабаром на зламі століть вони заявили про себе демократичним документом "Конституцією прав і свобод запорозького війська", укладеного 5 квітня 1710р. між новообраним гетьманом України П. Орликом і його виборцями та запорозькими козаками. Конституція П. Орлика віддзеркалювала високий рівень політичної грамотності української старшинської еліти, її сприйнятливість до європейської ліберальної думки та здатність до розвитку і застосування надбань. Цей документ також засвідчував усвідомлення українською громадсько-політичною думкою необхідності політичної і національної незалежності та прийняття власних державних актів.

Якщо Конституція стосувалася в основному внутрішнього устрою держави, то два інші документи П. Орлика "Вивід прав України" та "Маніфест" були спрямовані на міжнародне визнання України "вільним князівством", рівноправним членом європейської спільноти. П. Орлик неодноразово апелював до ідеї народного суверенітету: "...козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час" [9,46-47].

Це написано приблизно за 65 років до прийняття "Декларації незалежності США" і майже за 80 років до прийняття французької "Декларації прав людини і громадянина" - документів, що також спиралися на ідеї народного суверенітету і природних прав людини.

Демократичними ідеями сповнена і суспільно-політична концепція українських просвітників XVIII ст. Я.Козельського, С.Десницького, П.Лодія, В.Каразіна та інших. Виходячи з теорії природного права і суспільного договору, українські просвітники осмислювали категорії рівності, свободи, власності крізь призму нових суспільних умов-буржуазного суспільства. В центр розробленого просвітниками світського "юридичного світогляду" було поставлено людину як самоціль: особиста свобода і юридична рівність мали виступати основою суспільного буття особи. Проте елементи демократичного світогляду українства не знайшли втілення у політичній практиці XVIII ст., яка розвивалася в руслі зміцнення абсолютизму та активізації імперських тенденцій з боку Росії.

Висновки

Ретроспективний огляд в роботі української історичної традиції та політичної думки свідчить, що попри входження до тоталітарних і автократичних держав, у питомих українських формах життя, було чимало елементів демократизму. В Україні є власна традиція розвитку демократичних ідей і ліберально-конституційних теорій. Отже, вона має що відроджувати і до чого апелювати. Інша справа, що на самій лише традиції, та ще й такій, що не раз переривалася, змінюючись темними періодами панування деспотичних режимів, сучасну демократичну державу збудувати неможливо. Потрібне залучення досвіду інших країн, оволодіння теоретичними здобутками людства, піднесення громадянської освіченості й людської гідності багато в чому зневіреного народу.

Певний досвід демократичного розвитку Україна набула протягом останнього десятиліття. Перші здобутки державотворення виявились, однак, суперечливими. Маємо певні позитивні зрушення — запроваджено власні атрибути державності (кордони, громадянство, державну символіку, власну грошову одиницю), створено Збройні сили, трансформовано старі елементи держави та розбудовано нові за формою - демократичні структури влади. Водночас виявилася слабка координованість та відсутність єдності у діях різних гілок влади, неефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень, корупція та протекціонізм, низька кваліфікація професійних політиків, відсутність у них навичок беззастережного підпорядкування законів та самообмеження владних амбіцій і, як наслідок, прогресуюче падіння авторитету влади в очах народу.

Становлення демократії в Україні передбачає розв'язання комплексу проблем, спрямованих на досягнення основної мети — перетворення на самодостатню, саморегульовану систему із сучасною формою державного правління; пануванням закону, громадянською залученістю населення до вирішення суспільних справ.

В Україні не було потужних перехідних структур, створених на основі опозиційних комуністичному режимові угруповань, які б перебрали на себе певні владні повноваження, тож реформування здійснювалося без належного контролю з боку

суспільства, що й уможливило рецидиви авторитарних тенденцій. Водночас зберігається перспектива їх подолання та поступового виходу держави із ситуації перехідної двозначності. Суспільний механізм багатогранний, а його трансформація - процес складний і тривалий.

Література

1. Вілкул Т.А. Віче в Давній Русі в II половині XI-XIII ст. Рукопис дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук. - К., 2001.
2. Вивід прав України. - Львів., 1991.
3. Драгоманов М.П. Вибране. - К., 1991.
4. Кармазіна М.С. Ідея державності у політичній думці (к. XIX - поч. XX ст.). - К., 1998.
5. Костяківський Б. Вибране. - К., 1996.
6. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т. - К., 1990.
7. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). - К., 1998.
8. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. - К., 1998.
9. Кресіна І.О., Кресів О.В. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. - К., 1993.
10. Кухта Б.А. З історії української політичної думки. - К., 1994.
11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. - Відень, 1926.
12. Політична система сучасної України: особливості, становлення, тенденції розвитку. - К., 1998.
13. Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій. - К., 1993.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997.
15. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. - К., 1996.
16. Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Документи і матеріали. - Нью Йорк, 1983. - Т. 1-3.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ЄВРЕЇВ В РОСІЙСЬКОМУ ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ В 60-80-ті РОКИ XIX СТОЛІТТЯ

Питання участі євреїв у загальноросійському русі проти самодержавства має давню історію та стало актуальним ще у 80-х роках XIX століття. Актуальність цього питання не стала меншою й сьогодні, особливо з погляду на відновлення юдейських студій в нашій державі та активне відродження єврейського життя, що вже отримало назву “єврейського Ренесансу в Україні”. Не можна не визнавати великий вклад, що його внесли представники єврейського народу в повалення самодержавства, але саме це й стало основним пунктом звинувачень проти цього народу, що, ніби-то підкорив своєму впливу та владі всю велику Російську імперію. Юдейські студії мають на меті, окрім інших завдань, визначення конкретного внеску євреїв в загальноросійський рух проти самодержавства, остаточно визначити їх безпосередню роль в цьому та зняти (або підтвердити) ті звинувачення, що вже більше століття закидаються цьому народові російськими патріотами в лапках та без таких.

Ми не можемо не визнавати той факт, що серед активних та, часом, агресивних юдофобів можемо бачити представників російської інтелігенції. Саме вона, ця інтелігенція, і висунула питання про роль і місце євреїв в російській історії, в першу чергу, в історії революційного руху.

Одним з перших, хто чітко сформулював думку про “інородський” характер російської революції, був переконаний юдофоб Дмитро Іловайський. У 80-х роках позаминулого століття він писав: “...що кидається у вічі — це революціонери з євреїв. В останніх процесах, вбивствах, замахмах і університетських заворушеннях вони виступають чи не найактивнішим елементом” [1,351]. Втім, роль євреїв у російському загальнодемократичному русі, боротьба за національне визволення стали предметом загальної уваги не одразу. Сергій Сватіков [2], відомий

дослідник цього питання відмічав: “Російське єврейство принесло великі і криваві жертви на вівтар політичної свободи, воно пожертвувало кращими своїми дітьми, але широка його участь в боротьбі—справа порівняно нещодавня” [3,33]. Вмотивовуючи свою увагу до цього питання додавав: “Для историка российского общественного движения странно выделять еврейские имена из общего списка участников движения, подобно тому как это делали со своей целью враги еврейства. Но раз это сделано, должно отметить ту положительную роль, которую играли и играют евреи в достижении лучшего будущего России” [3,143].

Шестидесяті роки XIX століття стали початком емансипації євреїв Росії. В той час в західній частині імперії бачимо небезпечно зосередження двох народів – польського і єврейського, що були, мабуть, найбільш утискуваними в національному питанні. Тому той же Іловайський серед першого елементу анти-самодержавного руху називає поляків, а тільки другим – євреїв [1,351]. Показовим може бути той факт, що ще у 1855 році єврей Йосип Розенталь разом з поляком Скавронським розповсюджували серед селян Київської губернії Таращанського повіту анти-урядові прокламації. Розенталь спочатку втік до Австрії, але був виданий російській владі і засланий до Сибіру. Можна погодитись з твердженням, що у 60-70-х роках єврейське прізвище, скоріше можна зустріти як виключення, а не як правило [3,35]. Між тим, на нашу думку, і це знаходить своє підтвердження, початок 60-х років можна вважати тим рубежем, який відділив міщанське животіння єврейської громади, замкненої в кордонах свого “штеттля” (який треба розуміти також і в духовному плані) від стрімкого розшарування і розколу єврейства, принаймні, на три категорії – по-перше, асимільованих євреїв, по-друге, єврейських соціалістів, по-третє, єврейських ортодоксів-сіоністів, що мріяли тільки про алію та знали одного магіда – Герцля.

Єврейська молодь прагнула освіти і “намагалася вирватись з кола понять старого ортодоксального єврейства” [3,47]. Сватиков патетично писав: “Ця єврейська молодь рішуче розірвала зі старим світом... Ця молодь, разом з демократичною та різночинною інтелігенцією всієї Росії... глибоко сприйняла завіти народолюбства і свободи 60-х років... Лише дехто з євреїв – соціалістів думав, говорив та діяв в ім'я єврейського пролетаріату та

звертались до єврейської соціалістичної молоді. Більшість з них асимілювалась з російською різночинною інтелігенцією і об руку з нею пішла на боротьбу в ім'я... свободи” [3,48].

Ідеї національного, та, так званого, соціального звільнення, проникали до середовища “риси осілости” вже з кінця 50-х – початку 60-х років XIX століття. Зазвичай, благодатним ґрунтом для них ставала молодь, що навчалася в традиційних єврейських училищах. Вона швидко змінювала традиційні цінності ортодоксального юдаїзму на нові та привабливі ідеї загального братерства, єдності, рівноправ'я та свободи. До початку епохи “Великих реформ” вибір у єврейської молоді був справді, небагатий. Це традиційний набір – єшива, раввінське училище. Самореалізація молоді була можлива тільки в цих рамках. Реформи Олександра Другого дали надію, можливість та відкрили простір для іншої самореалізації і значна кількість єврейської молоді, рішуче розірвавши з єврейством кинулася в море нігілізму та революційності. Саме тому згодом констатуємо розкол в єврейському середовищі, а єврейство починає відігравати велику роль в російському революційному русі, при чому перші прояви цього руху маємо в центрі талмудичної вченості та боротьби з Хаскалою, в місті великого гаона – Вільно.

Ще у 1870 році А.Фінкельштейн організував у Вільно в раввінському училищі бібліотеку вільнодумського змісту. Про це стало відомо поліції, внаслідок чого Фінкельштейн втік до Кенігсбергу. Там же, у Вільно у 1872 році було засновано гурток, членами якого став в подальшому один з засновників “Землі і Волі” А. Зунделевич, а також інші, серед яких відзначимо А. Лібермана та В. Молдовського. В Могильові гурток заснували Пінхус Аксельрод та брати Лейзер і Нахман Левенталь (доля їх досить різниться – Лейзер Левенталь став професором Лозаннського університету, Нахман покінчив життя самогубством у 1874 році, а ім'я Пінхуса (Павла Борисовича) Аксельрода коментарів не потребує). Але одним з основних діячів єврейського антиурядового руху в Росії можна вважати Аарона Лібермана. Як і більшість активних учасників революційного руху, Ліберман був учнем єшиви та раввінського училища, (до речі, разом з Зунделевичем) і ненавидів свою національну приналежність. Втім, треба віддати належне: Ліберман вів агітаційну роботу єврейською мовою і став автором першої відозви до єврейської молоді єврейською мовою. Але і він писав, що російський мужик – “наш

брат...Все мы, живущие в России – русские” [3,55]. Він був не поодиноким в таких висловах. В “Восходе” Гершон Баданес, видатний публіцист, в своїх “Записках отщепенца” констатував: “Мы сделались... русскими патриотами... между нами нашлись истые славословы славянской миссии России, искренние приверженцы превосходства славянской расы и русского племени, в особенности над другими народами” [5], Як через 100 років писав Френкін, “нешадна логіка діаспори приводила до того, що євреї ставали патріотами пануючої нації” [12,154].

Смерть Ліберамана була такою ж, як і багатьох інших його однодумців – він покінчив життя самогубством. Це теж тема для дослідження – самогубство серед революціонерів, особливо – революціонерок.

1876 року було засновано товариство «Земля і Воля». Загальновідомо, що основним його організатором став Марк Натансон, а в основну групу увійшли Арон Зунделевич, Абрам Хотинський та Йосип Аптекман. В цьому “основному гуртку” було всього чотири єврея, а в “Великій Раді”—три. Але роль їх надзвичайно висока. Натансон був заарештований 1877 року. Аптекмана довго розшукувала поліція, у 1886 році за ним було встановлено нагляд [6]. Серед інших впливових діячів визвольного руху назвемо Абрама Баха, Григорія Федершера, Схарью Когана, Натана Богораза, Мойсея Липтварева, Хаїма Полякова, Раїсу Кранцфельд, Бориса Оржиха.

Одним з видатних діячів антиурядового руху був Абрам Бах. Він був “двічі ассимілянт” – Бах прийняв православ’я та кинувся в лоно антиурядової боротьби. Певний період він очолював “Народну волю”, але, не дивлячись, що активно розшукувався поліцією, йому вдалося втекти до Парижу, де він мешкав під іменем Олексія Бельського [7]. Він прожив довге життя і за сталінських часів був ректором Хімічного інституту, помер у 1946 році, проживши 89 років.

Мойсей Мордкович Липтварев, колишній викладач штейгерської школи, народився в Катеринославі, мати його працювала в редакції а жінка була непоганою модисткою [8]. Липтварев займався добуванням динаміту – скуповував його у робітників. Вважався поліцією вкрай небезпечним нелегалом. За деякими даними з 1886 року мешкав у США.

Раїса Рафаїловна Кранцфельд (або Крансфельд) народилася 1859 року в Павлограді Катеринославської губернії. Певний час переховувалася, мешкала в Казані як Аграфена Васильєва, потім в Саратові як Аделаїда Беляєва, потім в Санкт-Петербурзі як акушерка Тетяна Голубєва, весь час була розшукувана поліцією [9]. Особа досить відома – була подругою В. Фігнер, брала участь у вбивстві Судейкіна – забезпечувала квартиру [2,126]. Кранцфельд палко закохалася в Захара Васильєва, та, скоріше за все, вона і втягнула цього руського хлопця в терористичну діяльність, одночасно перебуваючи з ним в цивільному шлюбі. Втім, красою, як видно з опису зовнішності, не відрізнялась: “роста ниже среднего, волосы на голове...очень редкие, лицо синеватое... продолговатое, узкое, нос большой, вздернутый...глаза... сильно близорукие, вследствие чего... щурит глаза, во время ходьбы держит голову вперед и размахивает руками” [10]. Втім, скоріше за все, участь в терористичній антиурядовій діяльності для Кранцфельд була певною даниною її віку та темпераменту. В кінці 80-х років разом з Захаром Васильєвим вони оселилися в Казані та відійшли від політичної діяльності.

Активним діячем антиурядового руху був Борис Оржих, що був пов’язаний з антиурядовими організаціями в Таганрозі, Москві, Ростові, Одесі. “Брали” Оржиха в Катеринославі. Його знайшли по поштової кореспонденції, що направлялася в Катеринославі на адресу явочної квартири. Кореспонденція перлюструвалася, було знайдено шифр, писаний спеціальними чорнилами. Під час арешту Оржих чинив збройний опір. Разом з ним був заарештований Хаїм Поляков. Згодом їх було відправлено до Петербургу, де вони утримувались в Шліссельбурзькій фортеці [11].

До переліку, наведеного вище, можна додати ще певну кількість імен. Це Іполит Млодецький, страчений за замах на Лорис-Мелікова, Григорій Гуревич, друг Ліберман, на якого також посилаємося в цій статті під іменем Гершона Баданеса, брати Утіни, Лейзер Тетельман, що помер 27 років в Петропавловській фортеці, Лев Цвібак, Шейна-Хася Шур, Мовша Едельштейн, Лев Рогаллер. Загалом в нашому переліку нараховується близько 200 осіб тільки для другої половини XIX століття.

Втім, більше нас цікавить загальна кількість та відсоткове співвідношення євреїв до загальної кількості учасників антиуряд-

дового руху. За даними “Народної Волі” з 376 осіб, що були притягнені до відповідальності за державні злочини, всього 17 євреїв, або 4%, тобто пропорційно відповідно чисельності євреїв в Росії [2,93]. Це спростовує твердження про, начебто, єврейський характер російського революційного руху.

Борючись за, як тепер видно, багато в чому примарні ідеї соціальної революції, основна маса євреїв-учасників цього руху, не забувала свій народ й його страждання, але “ безправ’я євреїв було для них однією з форм загального безправ’я. /.../ Пізніше виникли різноманітні форми національного єврейського руху, але це не зменшило числа їх учасників в загальноросійському русі. Тільки високий і чистий ідеалізм міг тягнути євреїв на той шлях, на якому ждали його тяжкі муки, /.../ втрата свободи і самого життя” [3,141].

Хотілося б погодитись з цим.

Література

1. Иловайский Д.И. Мелкие сочинения, статьи и письма. 1857-1887 гг. — М., 1888.
2. Сватиков Сергій Григорович, 1880-1942, відомий донський історик, громадський діяч, за переконаннями соціал-демократ ліберального напрямку, активно виступав проти антисемітів, вніс великий внесок в дослідженні участі євреїв в народницькому русі.
3. Сватиков С.Г. Евреи в русском освободительном движении // Евреи и русская революция. — Москва-Иерусалим, - Изд. “Гешарим”, 1999.
4. Леванда Йехуда-Лейб (Лев Йосипович), 1835-1888, публіцист, письменник.
5. Баданес Г. Записки отщепенца // Восход. — 1884. - №6.
6. ДАДО, фонд 11, оп. 1, спр. 215.
7. Там же, спр. 213, л.1, на звороті.
8. Там же, лист 9.
9. Там же, лист 8.
10. Там же.
11. Там же, спр. 228, л. 1-3.
12. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии в подготовке и проведении октябрьского мятежа. — Иерусалим, 1982.

ЯШИН В. О.
асистент

РОСІЙСЬКИЙ СІОНІСТСЬКИЙ РУХ І ВІДРОДЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ЖИТТЯ В ПАЛЕСТИНІ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ

Утворення сучасної держави Ізраїль — унікальне явище в світовій історії. Вперше народ, що, здавалося б, не мав ніякої історичної перспективи, спромігся утворити власну державу відновивши її в тому ж географічному просторі, зберігши прадавню мову та релігію, що й дві тисячі років тому.

Унікальність цього полягала в двох моментах: по-перше, процес відновлення держави відбувся в історично невеликий проміжок часу — від початку активного переселення в Палестину до проголошення Держави Ізраїль пройшло близько 70 років; по-друге, при відновленні держави Ізраїль, духовний чинник відігравав провідну роль—відновлення держави являло з себе реалізацію двотисячолітньої мети всього єврейського народу.

Дійсно, було вкрай замало економічних чинників щодо переселення євреїв до пустелі в Палестині, в той час, коли вони жили в цивілізованих країнах та, за певним виключенням, на-вряд чи були найбільш бідним прошарком суспільства. Заселення Палестини спочатку відбувалося вкрай повільно. Мало хто з переселенців міг заробити собі на хліб на землі предків, не кажучи про те, щоб знайти там багатства. Наприкінці 80-х років XIX століття переселенський рух, що базувався на економічних чинниках, дійшов кризового стану і майже зупинився. Величезні гроші, що їх витрачали благодійники з Європи і Америки, а, на-самперед, барон Ротшильд, йшли на підтримання вже існуючих поселень. В таких умовах на перший план вийшов духовний чинник, що на довгі часи став не тільки об'єднуючим фактором для світового єврейства, а й значно стимулював еміграцію до Палестини та врешті-решт призвів до утворення сучасної держави Ізраїль. В реалізації цього духовного чинника визначна роль належить російським євреям-учасникам сіоністського руху.

В кризовий період, у 1889 році, тоді мало кому відомий одеський єврей Ашер Гінцберг у своїй статті “Не тим шляхом” виступив проти такого напрямку палестинофільського руху (як тоді називали сіонізм), що базувався на потребах “голодного

шлунку” [1,88]. Недостатньо було проголошувати заселення Ерец-Ісроель. Треба було працювати по “залученню сердець”, по укріпленню чуття національної єдності, без якої, як і без певної духовної підготовки, утворення держави євреїв неможливе. Палестина, на думку Гінцберга, зараз поки не може вирішити матеріальні проблеми єврейства, але вона може і повинна стати духовним центром національного об'єднання [1,83]. Сповнений патріотичних почуттів, Гінцберг підписався “Ахад Гаам” — “один з народу”, під цим ім'ям і увійшов в історію єврейства.

Ахад Гаам заснував орден за зразком масонської ложі — “Бней Моше” — “Сини Мойсея”, відділення якого існували в Петербурзі, Варшаві, Одесі, Полтаві, Любліні, Мінську, Саратові, Берліні, Балтіморі та Ліверпулі. Ахад Гаам належав до того покоління російських сіоністів, яке саме і заклало духовні основи сучасного Ізраїлю. Його орден активно сприяв розвитку освіти на “лошн-койдеш” — “святій мові” — іврит, як у Європі, так і, перш за все, в Палестині. “Бней Моше” заснували видавництво “Ахіасаф”, що видавало класиків єврейської літератури мовою іврит та журнал “Га-Шіллоах”. Орден проіснував до 1897 року, коли сіоністський рух в Росії набрав великої сили.

У 1890 році міністром внутрішніх справ Росії було затверджено статут нового палестинського товариства. Установче засідання його відбулось в Одесі. Воно отримало назву “Товариство допомоги євреям-землеробам і ремісникам в Сирії та Палестині” [1,84].

Офіційно товариство мало на меті фінансову допомогу колоністам в Палестині та сприяння подальшій еміграції. Втім, воно поступово перетворилось на організацію, що сприяла розвитку єврейської ідеї та ставала важливим чинником сіоністського руху в Росії. Але величезну увагу Товариство приділяло розвитку єврейської освіти в Ерец-Ісроель. У матеріалах, зібраних Єврейською історико-археографічною комісією ВУАН є один цікавий документ, що висвітлює саме цей бік діяльності товариства. Це звернення Комітету Товариства “До всіх наших членів-співробітників та однодумців” що приблизно датується 1913 роком [2,239].

Розвиваючи ідеї, висловлені Гаамом, автори звернення відзначають, що тільки шляхом планомірного національного виховання можна створити в Палестині нове покоління, яке буде всією душею “пов'язане із країною, її легендами, покоління,

проникнуте жадобою національної творчості”. Тільки відроджена "в устах школярів єврейська мова слугуватиме цементом національного об'єднання між багаточисельними єврейськими громадами на Святій Землі /.../. Ми впевнені, що тільки таким шляхом створюється в Палестині новий тип євреїв, що зрослися всім своїм корінням з палестинською землею, здорових тілом і душею, відданих народу та його культурним цінностям, здатних займатися виробничою працею та здійснювати там наші великі завдання" [2,239]. На перший план висувалася ідея саме духовного відродження. Товариство, втім, не зупинялося тільки на патріотичних гаслах — воно витрачало величезні суми на розвиток єврейської мови в Ерец-Ісроель, розуміючи її пріоритетне значення для формування того самого “нового типу єврея”.

Зусиллями Товариства було відкрито жіночу школу у Яффі, яка стала першою з викладанням на іврит. На початку 1910-х років там навчалася більше як 400 дівчат. Щорічно на школу витрачалося більше як тридцять тисяч франків — велика сума на ті часи. При школі було відкрито курси для навчання учениць основам закрійництва та швацької майстерності з тим, щоб вони мали змогу потім професійно працювати в цій сфері [2,240]. В Яффі ж було відкрито й вчительську семінарію, яку назвали на честь відомого літератора і сіоністського діяча Елханана Лейби Левинського. Сам Левинський /1858-1910/ був активним учасником організації “Ховевей-Ціон”, а також, живучі в Одесі, підтримував зв'язки з членами Палесинського Товариства—Бяликом, Усишкіним, Клаузером. У 1880 році Левинський сам емігрував до Палестини, але вимушений був повернутися в Росію із-за хвороби [3,736; 4].

Існування цих навчальних закладів, особливо з огляду на іврит, як мову навчання, слугувало інтересам колонізації: багато батьків переселялися в Яффу в намаганні дати дітям гарну єврейську освіту, а це, в свою чергу, за підрахунками товариства, давало ще півмільона франків вже для самої Яффи та сприяло її економічному розвитку [2,240].

Стараннями і на кошти Товариства в Єрусалимі було відкрито гімназію з шістьма класами на 150 учнів. Потреби відродження єврейства спонукали російських сіоністів й до відкриття традиційних єврейських навчальних закладів—хедерів, Талмуд-Тор та ешив, або ешиботів. До речі, Єрусалимська Талмуд-Тора була відкрита для грузинської громади, тобто для грузинських євреїв-переселенців.

У 1906 році на гроші Товариства та великими стараннями скульптора Б.Шаца в Єрусалимі було відкрито школу мистецтв та ремесел Бецалель, названу так на честь славнозвісного біблійського майстра Бецаеяля, що збудував Скінію, Ковчег Завіту та виготовляв одяг для священників. Вже в наш час, у 1969 році Бецалель була перетворена на Академію мистецтв [2,242; 5].

В Єрусалимі стараннями Товариства та його коштом, крім переліченого, було також відкрито жіночу ремісницьку школу та шкільний музей, народний дім Бейт-Ам та ешиву “Тіферет Єрушалаїм”. Ремісниче училище було відкрито в Яффі при тамтешній Талмуд-Тор, тобто, це було вже чоловіче училище. На початку ХХ сторіччя в Яффі почала діяти бібліотека та гімнастична спілка “Маккабі”, а також професійна організація вчителів [2,240].

Російські сіоністи намагалися відкривати єврейські заклади всюди, де тільки жили євреї в Палестині: де був Ішув — громада, там повинні бути єврейські освітні заклади та просвітницькі організації. Зважаючи на це, в Бейруті було відкрито дитячий садок. Слід пояснити, що в системі єврейської освіти дитячий садок посідає важливе місце: виховання єврея починається з народження, а за єврейською традицією, дітей вчать читати з чотирьох років. Такий же дитячий садок відкрився в Тиберіаді, там же була створена бібліотека та працювали вечірні курси як і в Цфаті; школа відкрилась в Газі, а ще одна бібліотека в Хайфі [2,240].

В Кінереті Товариство заснувало жіночу ферму-школу для навчання веденню сільського господарства, в Петах-Тікві — сільсько-господарчу школу. Загальні школи було відкрито в Гедері, Ваад-Ханіні, Кастінії, Моце, Артуфі, Пкаїні та Бір-Якові.

Розмах діяльності Товариства був досить великий. Фактично воно створило основу єврейської освіти в Ерец-Ісроель, заклавши й традиції національного виховання.

Коли виникла ідея відкриття Єврейського університету, що завершив би створення єдиної системи єврейської національної освіти в Палестині, російські сіоністи також допомагали і в цьому.

Але, на жаль, коли створювався знаменитий тепер на весь світ Техніон — Політехнічний університет, його засновники вирішили організувати викладання німецькою мовою, що абсолютно не задовольняло російських сіоністів: “...все светлые надежды наши, которые мы возлагали на учреждаемое в Палестине высшее техническое учебное заведение, не оправдались даже в самой слабой степени, когда его учредителями решено, к глубо-

кому нашому прискорбию, в этом учебном заведении не дать места еврейскому языку как языку преподавания". Але далі товариство робило висновок: "Особенно теперь...мы обязаны уделить школьному делу в Палестине особое внимание" [2,241].

Товариство не втручалось у внутрішнє життя створюваних навчальних закладів, вимагаючи тільки виховання єврейської молоді у національному дусі та викладання усіх дисциплін на івриті [2,239; 5,920].

Постає питання про джерела надходжень коштів, що їх використовувало Товариство для своїх цілей. По-перше, це добровільні пожертви євреїв, розмір яких значно різнився: наприклад, за перші півроку свого існування було зібрано близько сорока тисяч рублів: одеські євреї дали дев'ять тисяч, а з містечка Владиславова було надіслано п'ятнадцять рублів сорок дві копійки [1,84]. До Товариства надходили гроші від організації Ханукальних вечорів: "все наши члены-сотрудники, - писалось в Зверненні, - не откажутся от исполнения: своего долга, ...пойдут нам навстречу и доходом от ханукальных вечеров дадут нам возможность расширить эту деятельность нашу..." [2,242]. Крім того, після створення у 1901 році Єврейського національного фонду, він видавав кредити на закупівлю земель та заснування нових колоній Одеському товариству. а також на заснування інформаційних бюро для переселенців [7]. Гроші йшли як на загальні потреби, так і на потреби окремих переселенців. В протоколах засідання керівництва товариства можна було прочитати: "виділити вдові переселенця шістьдесят франків на ремонт возу", "допомогти мотузковому майстру з Єрусалиму у придбанні інструментів", "видати п'ять тисяч франків на посів в Петах-Тікві", тощо [1,84].

Одеське Палестинське товариство очолювали видатні діячі єврейського національного руху та культури — Михайло Мойсейович (Менахем-Мендель) Усишкін, Хаїм-Нахман Іцко Носев-Бялік, Йосип Гдалія Клаузнер.

Менахем-Мендель Усишкін (1863-1941) був одним з лідерів Палестино-фільського руху з моменту його виникнення. Він заснував московське товариство "Бней Ціон" ("Сини Сіона") та був секретарем товариства "Ховевей Ціон". На посаду голови Одеського Товариства допомоги євреям-землеробам та ремісникам Сирії і Палестини його було обрано у 1906 році. Ще у 1897 він брав активну участь в організації Першого сіоністського конгресу разом з самим Герцлем. У своїй діяльності він віддавав

перевагу повсякденній практичній роботі по організації єврейського буття в Палестині. Усишкін брав участь в організації Єврейського національного фонду, приділяв величезну увагу створенню навчальних закладів та установ освіти в Палестині. Саме за його ініціативою та при активній участі було створено Організацію єврейських вчителів в Ерец-Ісроель у 1903 році. Усишкін активно співпрацював в газеті “Гамеліц” та в часопису “Га-Шілоаг” [8].

Відомий історик Йосип Гдалія Клаузнер (1874-1958) був одним з тих, хто відроджував літературу на івриті. У 1891 році він заснував організацію “Сфатену Іттану”—“Наша з вами мова”. Разом з Усишкіним Клаузнер був делегатом Першого сіоністського конгресу а також став делегатом ще п'яти конгресів. Він редагував “Га-Шіллоаг” (в якому друкувався Усишкін) [10]

Сіоністські погляди Клаузнера вимагали від нього дії і у 1919 році він репатріювався до Ерец-Ісроель. Клаузнер активно сприяв організації Єврейського Університету та у 1925 році, одразу після його відкриття очолив кафедру літератури на івриті, а з 1944 року головував на кафедрі Історії періоду другого храму. В центрі уваги Йосипа Клаузнера постійно були питання відродження, розповсюдження та нормативізації Івриту, зважаючи на нагальну необхідність пристосування архаїчної мови до потреб сучасності. Також Клаузнер був редактором шести томів “Га-Енциклопедія га-Іврит”.

Видатний єврейський поет Хаїм-Нахман Бялик (1873-1934) у 1902-1921 рр. з невеличкою перервою, жив в Одесі, де й брав активну участь в роботі Одеського палестинського товариства, а саме в його шкільній комісії. У 1907 та 1913 роках Бялик брав участь в сіоністських конгресах. Він відвідав Палестину у 1909 році, де вже тоді його творчість була введена до шкільної програми з літератури. Автори звернення розраховували на те, що великий авторитет та популярність Бялика в єврейському середовищі викличе широкий відгук на нього серед євреїв Росії [9]. Під зверненням стоїть підпис і Абрама Зусмана, одного з перших в Росії агрономів-євреїв. Зусман працював певний час в єврейських землеробських колоніях, яких нараховувалось 32 і 17 з них були, до речі, розташовані на території Катеринославщини. Абрам Зусман поступив у Новоалександрійський інститут сільського господарства, який закінчив у 1881 році, став автором декількох статей з питань організації сільського господарства.

Потім Зусман працював в єврейських сільськогосподарських колоніях в Палестині, а у 1898 році разом з Ахад-Гаагом провів обстеження цих колоній за дорученням Одеського Палестинського товариства. Факт співробітництва Зусмана з Ахад-Гаагом на наш погляд, дає можливість поставити питання про стосунки Одеського Палестинського товариства з єврейськими масонськими організаціями.

Історія відродження Ізраїлю взагалі мала величезну кількість прикладів, назвемо їх так, національно свідомої самовідданості, або просто національної самовідданості. Гроші на викуп земель в Ерец-Ісроель збиралися по копійчині, в буквальному розумінні, усіма євреями, хто такими себе вважав. Діяльність Одеського товариства — не поодинокий випадок єврейського благодійництва та самовідданої діяльності задля відродження держави. Багато хто з євреїв віддавав усе для цього. Можна навести приклад Єгошуа Ханкіна, що репатріювався до Палестини у 1890 році, маючи при собі мізерну суму грошей. Але він зміг заставити досить велику земельну ділянку, де заснував поселення Реховот. Його першими жителями стали вихідці з Росії, що заснували виноградник. Через рік на гроші, що він їх заробив, Ханкін купив ще ділянку, на якій з'явилося поселення Хадера, де першими оселилися євреї з Вільно, Ковно та Риги. Тридцять років Ханкін торгувався з арабами про придбання земель в Ізреельській долині — та таки добився свого. Ще більше часу він витратив на те, щоб купити землі від Хайфи до Акко. Після смерті Ханкіна підраховали, що він купив загалом близько 600 000 дунамів землі для майбутньої держави і жодного дунаму не купив для себе [1,90].

У створенні сучасного Ізраїлю російські євреї відіграли справді, визначну роль. Діяльність Одеського товариства—лише приклад. Треба додати, що першим головою товариства був Леон (Єхуда) Лейб Пінскер (1821-1891), що написав у 1882 році свою “Автоемансипацію”. Герцль потім сказав, що якби він знав, про існування “Автоемансипації”, він би не писав свою “Єврейську державу” [1,94].

Такі зразки національної самовідданості, що їх дав нам у ХХ сторіччі єврейський народ, можуть і повинні слугувати прикладом іншим народам, що розбудовують власну державність.

Література

1. Кандель Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев. — Иерусалим, Ассоциация «Тарбут», 1994.
2. Обращение Комитета вспомоществования евреям-земледельцам и ремесленникам в Сирии и Палестине «Ко всем нашим членам-сотрудникам и единомышленникам» // Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией ВУАН. - Иерусалим. - Гешарим, 1999.
3. Левинский Э.Л. // Краткая еврейская энциклопедия. - Иерусалим, 1988. - Т.4. — С. 736-737.
4. В останні роки життя Левінський жив в Одесі та брав активну участь в сіоністській діяльності. У 1910 році він відкрив першу в Одесі щоденну газету на ідиш "Гут морген". Семінарію його імені, про яку йдеться, 1918 року було переведено до Тель-Авіва.
5. Шац Б. // Краткая еврейская энциклопедия. — Т.1. — С.397.
6. Клебанов Я. Общество вспомоществования евреям-земледельцам и ремесленникам в Сирии и Палестине // Еврейская энциклопедия. — Санкт-Петербург, 1908-1911. — Т. 11. — С. 919-922.
7. Гольдштейн А. Национальный фонд // Еврейская энциклопедия. — Т. 11. — С. 612-614.
8. Усышкин М.М. // Еврейская энциклопедия. — Т. 15. — С.134-136.
9. Бялик Х.П. // Краткая еврейская энциклопедия. — Т.1. — С. 578-582.
10. Клаузнер И.Г. // Краткая еврейская энциклопедия. — Т. 4. — С. 341-343.
11. Зусман А.А. // Еврейская энциклопедия. — Т. 7. — С.860-861.

ЧИРВА Ю.І.

*доцент, кандидат
історичних наук*

ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СВІТОВІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

XX століття в історію людства увійшло як період найбільш руйнівних війн та локальних воєнних конфліктів. Ще й сьогодні далекими від розв'язання є конфлікти на Близькому і Середньому Сході, на Балканському півострові, на Північному Кавказі. Але особливу увагу істориків вже багато десятиріч привертає Друга світова війна. Чи навряд може настати такий час, коли остаточно будуть розставлені крапки над "і" і зазначена проблематика зникне з кола наукових інтересів дослідників.

Адже занадто дорогою ціною дістався народам планети мир в останній світовій війні, лише незворотні людські втрати за шість років воєнних дій склали понад 60 млн. чол. [1,6]. Якщо під час Першої світової війни фінансові видатки всіх воюючих країн становили 208 млрд. дол., то під час Другої – 962 млрд. дол. [1,6].

Підсумки війни знайшли своє відображення у створенні т. зв. Ялтинсько-Потсдамської системи. Остання багато в чому визначила особливості розвитку післявоєнного світу - нові державні кордони, розпад колоніальних імперій і виникнення нових суверенних держав, зростання ролі міжнародних організацій, в першу чергу ООН тощо.

Наслідки Другої світової війни продовжують залишатися суттєвим чинником як міжнародних стосунків, так і внутрішньої політики сучасних країн. Достатньо згадати претензії офіційного Токіо до Росії з приводу повернення останньою "північних територій". Не менш актуальною у стосунках між Німеччиною та Чехією є проблема "судетської спадщини". В Україні протягом тривалого часу точилися парламентські дебати щодо визначення правового статусу бійців УПА. Прийняте рішення хоча і носило компромісний характер, але аж ніяк не сприяло підвищенню політичної стабільності в суспільстві, оскільки прокомуністичні і націонал-патріотичні сили /звичайно з різних позицій/ не приховують своїх негативних оцінок Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту".

Таким чином, посилений інтерес істориків до проблематики Другої світової війни є цілком логічним і закономірним. За післявоєнний час науковцями була опрацьована величезна кількість різноманітних джерел з історії війни, проведені сотні наукових конференцій, створені сотні тисяч наукових праць. В результаті набуттям широкої громадськості стали спроби написання історії Другої світової війни "без купюр". Поступово зникають останні "білі плями" зазначеного періоду.

Проте в історичній науці ще залишається коло питань, з приводу яких в середовищі науковців на сьогодні відсутня єдина точка зору. Причинами такого становища є, на наш погляд, різний обсяг та характер використаних авторами джерел, різна методика їх вивчення, надмірна політична заангажованість деяких дослідників.

Серед зазначених питань найбільшої актуальності набуло серед істориків питання щодо причин виникнення Другої світової війни. Вже восени 1939 р., бажаючи обґрунтувати своє ставлення до того, що відбувається в світі, політичне керівництво Німеччини, Великобританії, Франції через низку заяв, декларацій, звернень намагалося визначити ті фактори, які спричинили початок бойових дій. Загальною рисою таких, за характером чисто пропагандистських акцій було прагнення урядів воюючих країн звинуватити в цьому свого противника. Міністр закордонних справ фашистської Німеччини І. фон Ріббентроп у своїх мемуарах ситуацію початку війни охарактеризував так: «Тільки в результаті поєднання англійської політики оточення з польським шовінізмом проблема Данціга і коридору виявилася начиненою тим динамітом, який колись неминуче повинен був висадити в повітря мир в Європі» [2,208].

У повоєнний час почали формуватися основні тенденції у визначенні чинників катастрофи вересня 1939 р.

Ряд авторів вважають, що у витоків світової війни стоїть певна політична постать або, принаймні, коло таких осіб. Симптоматичною є поява праці австралійського історика Д. Ірвінга "Війна Черчілля", в якій саме на лідера британських консерваторів покладається відповідальність за крах Версальсько-Вашингтонської системи. Не менш безапеляційною є висновки книги німецького дослідника Е. Допіча "Війна Сталіна: 1937-1945". Водночас співвітчизник Топіча Д. Бавендамм своїй монографії дав назву "Війна Рузвельта". Свою точку зору має Д.Л. Хогган, який головну причину війни вбачає у згубній за наслідками дипломатії британського лорда Галіфакса та міністра закордонних справ Польщі Ю.Бека" [3,5]. Проте домінуючою серед істориків зазначеного напрямку є версія, згідно до якої найбільша відповідальність за початок Другої світової війни покладається особисто на А.Гітлера. Один із біографів лідера фашистської Німеччини І.Фест зазначав: "Починаючи з весни 1939 р. звертає на себе увагу нездатність Гітлера гальмувати власну динаміку. Безпомилкове почуття темпу, яке він доводив декілька років тому в ході завоювання влади, почало відтепер залишати його, поступаючись місцем неврастенічному пориванню до дії" [4,137]. Характерно, що саме теза про персональну відповідальність фюрера була покладена в основу тактики захисту нацистських злочинців їх адвокатами на Нюрнберзькому процесі. Більш того, дехто з підсудних

намагався удати з себе жертву підступності Гітлера. Так зокрема було у випадку з А.Йодлем [5,358]. Звичайно, здатність окремої особи впливати на хід подій, особливо в переломні моменти історії, ніхто заперечувати не буде. Однак теза про спроможність будь-якого політика сформувати міжнародні умови, за яких світова війна стала б можливою є, на наш погляд, явним абсурдом.

У перші повоєнні роки, коли дослідження про недавнє минуле часто сприймалися на емоційному рівні, оформився ще один напрямок у з'ясуванні витоків Другої світової війни. Мова йде про тих авторів, які головним чинником погіршення міжнародної обстановки у другій половині 30-х рр. вважають агресивний характер зовнішньої політики фашистської Німеччини. Були навіть здійснені спроби пояснити 1939 р. войовничістю німців, яка їм нібито притаманна генетично. Як результат, історія Німеччини зводиться до історії Карла Великого, Фрідріха Барбаросси, Фрідріха II, Мольтке, Гінденбурга. Попри непереконливість такої позиції, об'єктивно історики зазначеного напрямку зробили суттєвий внесок у дослідження проблематики Другої світової війни. Саме вони ретельно проаналізували ставлення до війни різних соціальних верств населення гітлерівської Німеччини. Так на науковій сесії у Лейпцігу /листопад 1957 р./ були заслухані доповіді В.Т.Фоміна "Німецькі дипломати - співучасники підготовки фашистської агресії та легенда фальсифікаторів історії", Б.Г.Тартаковського "Фальсифікація реакційною історією питання про роль німецьких монополій у підготовці та розв'язанні другої світової війни", Г.Фукса "Висвітлення питання про судетських німців /1933-1938 рр./ в західнонімецькій історичній літературі", А.Камінського "Співучасть і провина прусько-німецьких генералів у розробці воєнних планів Гітлера" [6]. І в подальшому відповідні дослідження багато в чому визначали характер світової історичної науки. Характерно, що провідне місце у висвітленні проблем підготовки фашистської Німеччини до війни належало радянським науковцям. Це пояснюється, на наш погляд, тим, що саме СРСР у роки війни зазнав від німецької окупації найбільших втрат серед всіх воюючих країн. Не останню роль відіграв і той факт, що концептуально радянська історіографія формувалася в умовах "холодної війни". Гостре ідеологічне протистояння двох суспільних систем мало наслідком для вітчизняних істориків підвищений інтерес до історії становлення нацизму як найбільш реакційної течії буржуазної ідеології ХХ ст.

Поза всяким сумнівом, керівництво "Третього рейху" повною мірою повинно було нести відповідальність за агресивний характер своєї зовнішньої політики. І Міжнародний суд Нюрнберга цілком справедливо виніс фашистським злочинцям вирок. Однак стратегія великих держав на міжнародній арені в другій половині 1930-х рр. також мало сприяла стабільності в світі. Достатньо згадати, що саме з мовчазної згоди офіційних Лондона та Парижа стало можливим відновлення німецького милітаризму. "Не поміченим" західноєвропейськими урядами залишилося і зникнення з політичної карти Європи Австрії. Остаточо пріоритети у зовнішній політиці Великої Британії та Франції виявила Мюнхенська конференція /29-30 вересня 1938 р/. Потурання Чемберленом і Даладье фашистській агресії на сході Європи було очевидним. Колишній начальник штабу вермахту генерал-фельдмаршал В.Кейтель зазначав: "В період Мюнхена Німеччина не була підготовлена до збройного конфлікту. Якщо б в березні 1938 р. союзники дозволили Чехословацькій Республіці здійснити мобілізацію, Гітлер не зміг би окупувати навіть Австрію" [7,178]. Мюнхенська змова викликала обурення у світі, в тому числі і в Англії та Франції. Ш. де Голль в своїх мемуарах підкреслював: "Головне полягало в тому, що впертість уряду у відстоюванні оборонної воєнної системи, в той час як німці виявляли в Європі крайній динамізм, сліпота політичного режиму, зайнятого всілякими дрібницями перед лицем готової кинутися на нас Німеччини, дурість роззяв, які привітали мюнхенську капітуляцію, - все це, по суті справи, було результатом глибокого національного самозречення" [8,55-56]. Як відомо, мюнхенську політику британського уряду засудив і лідер консерваторів У.Черчілль.

Не слід залишати поза увагою також і явно агресивний характер зовнішньополітичних кроків радянського керівництва наприкінці 1930-х рр. Підписання Москвою секретного протоколу до договору з Німеччиною про ненапад від 23 серпня 1939 р. перетворював СРСР /принаймні для народів східної Європи/ в державу-агресора. Не випадково протягом десятиріч радянська історіографія гнівно заперечувала сам факт наявності такого документа. "Прагнучи зняти відповідальність з імперіалістичних держав за виникнення другої світової війни, західні історики навіть мусирують версію про "змову" між СРСР та Німеччиною на основі якогось "поділу сфер впливу в Європі", - писав в розпал "холодної війни" П.П.Севостьянов [9,158]. Але урешті-решт під тиском не-

заперечних аргументів комісія О.Яковлева в грудні 1989 р. була змушена визнати існування таємної радянсько-німецької угоди. Більш того, відповідною постановою другий З'їзд народних депутатів СРСР засудив факт підписання "секретного додаткового протоколу", оскільки досягнуті ним домовленості "перебували у протиріччі із суверенітетом та незалежністю ряду третіх країн" [10]. О.Яковлев у своїй доповіді на з'їзді зазначав: "Сталін, при всіх його імперських замашках, не міг не розуміти аморальності і вибухонебезпеки секретної угоди з Гітлером". [11,520].

Реалізація радянським керівництвом отриманих можливостей відбулася доволі швидко. Звичайно, перехід до СРСР Західної України і Західної Білорусії, а пізніше Бессарабії і Північної Буковини можна історично обґрунтувати, адже мова йде про процес возз'єднання народів /інше питання - у якій формі це було здійснено/. Інакше сприймається політика сталінського керівництва у його відносинах передвоєнного часу з країнами Балтії та Фінляндії. Нав'язані СРСР пакти про ненапад з Естонією /28 вересня 1939 р./, Латвією /5 жовтня 1939 р./, Литвою /10 жовтня 1939 р./ були, по суті, втручанням у внутрішні справи відповідних держав. Не випадково французький історик Ж.-Б. Дюрозель назвав згадані договори "замаскованою агресією" [12,225]. Характерно, що згадуючи хід радянсько-німецьких переговорів у серпні 1939 р. І. фон Ріббентроп підкреслював: "Твердість радянської дипломатії виявилася в питанні про Прибалтійські країни, на які росіяни претендували як на сферу своїх інтересів" [2,189].

І вже практично позбавляє шансів твердження про миролюбний характер зовнішньої політики Радянського Союзу у зазначений період агресія СРСР проти Фінляндії. Логічним за таких умов стало виключення нашої країни із складу Ліги Націй 14 грудня 1939 р. Симптоматично, що в розпал воєнних дій німецький уряд погодився постачати пальне радянським підводним човнам у Ботнічній затоці [12,229].

Достатньо заплутаним у світовій історичній науці залишається питання про роль Італії у розв'язанні Другої світової війни. Радянська історіографія сумлінно відносила партнера Німеччини по "Сталевому пакту" до числа держав-агресорів. Дійсно, починаючи із середини 1930-х рр. Італія відверто демонструє на міжнародній арені зростаючу агресивність. З жовтня 1935 р. по травень 1936 р. італійські війська ведуть бойові дії проти народу Ефіопії, маючи за мету перетворення цієї африканської країни у

свою колонію. У листопаді 1938 р. виступаючи на засіданні Палати корпорацій та об'єднань міністр закордонних справ Італії Г. Чіано оприлюднив нові претензії уряду Муссоліні. За ними до сфер "життєвих інтересів" Рима належали Джібуті, Туніс та Корсика. Інтервенція італійських військ в Албанію у квітні 1939 р. окреслила ще один вектор зовнішньополітичної стратегії Італії - балканський. Однак німецько-радянський договір 23 серпня 1939 р. та наступна агресія Німеччини проти Польщі особливого захоплення діями "старшого партнера" по коаліції з боку Б. Муссоліні не викликали. Результатом стало те, що Італія вступила у світову війну лише 10 червня 1940 р. Цілком логічним за таких умов стало прагнення ряду західних істориків довести наявність у політичному керівництві держави потужної пацифістської течії [13,21]. На наш погляд, "миролюбність" Італії у зазначений період диктувалася не принциповими установками зовнішньої політики, а прагматичними міркуваннями. Пакт Молотова - Ріббентропа своєю антипольською спрямованістю не міг бути позитивно сприйнятим італійцями-католиками. Крім того Б. Муссоліні небезпідставно побоювався зростання впливу на Балканах як СРСР, так і Німеччини.

Доречно зауважити, що радянсько-німецька угода викликала розгубленість ще у одного союзника "Третього рейху" по "Сталевому пакту" - Японії. Відомий японський історик Х. Терагані зазначав: "Японія зазнала 23 серпня 1939 р. страшного удару. Ніколи - ні до, ані після - в історії не було випадку, щоб японський уряд пішов у відставку через укладення договору двох інших держав між собою. А "втративший обличчя" прем'єр-міністр барон Хіранума, між іншим, один з палких прихильників Гітлера, вимовив як коментар на звістку про німецько-радянський договір лише одно слово: "Незбагненно!" [14]. Однак це аж ніяк не знімає відповідальності з японського керівництва за розв'язання світової війни.

Як вже говорилося, історіографія Другої світової війни відрізняється багатоплановістю досліджень, різноманіттю тематики та концептуальних позицій авторів. Проте практично всі історики висловлюють глибоку переконаність в тому, що характер війни докорінно змінився після 22 червня 1941 р. Дійсно, вступ Радянського Союзу у війну суттєво змінив ситуацію на фронтах, активізував процес формування антифашистської коаліції, сприяв піднесенню руху Опору в окупованих країнах.

Однак і сьогодні в світовій історичній думці відсутня єдина точка зору щодо причин радянсько-німецької війни.

Радянські науковці протягом десятиріч перебували під впливом реакції офіційного керівництва СРСР на початок воєнних дій. Вже 3 липня 1941 р., виступаючи з промовою по Всесоюзному радіо Й.Сталін підкреслював "віроломний характер дій німецьких фашистів", вказував на те, що це є "нав'язана нам війна" [15,12]. Поступово радянськими істориками було опрацьоване доволі схематичне бачення розвитку подій у другій половині 30-х-початку 40-х рр., які і призвели до початку Великої Вітчизняної війни. У самих загальних рисах переддень трагічних подій у висвітленні історичної науки СРСР виглядав як процес поглиблення міжімперіалістичних протиріч. У середині 30-х рр. остаточно сформувалися дві групи «імперіалістичних хижаків», протиріччя між якими набули непримиренного характеру. До першої з них належали ті держави, яких повною мірою задовольняла існуюча Версальсько-Вашингтонська система - Велика Британія, Франція, США. Держави, які наполягали на перегляді результатів Першої світової війни - Німеччина, Італія, Японія - входили до складу другої. Радянський Союз, розуміючи велику вірогідність спалаху війни і, будучи за природою миролюбною країною, виступив ініціатором створення системи колективної безпеки. Проте радянські пропозиції через "класову обмеженість" політичного керівництва провідних держав не були почуті і світ продовжував своє сповзання до катастрофи. За таких умов Кремль змушений був змінити пріоритети своєї зовнішньої політики. Тепер вже мова йшла про утримання СРСР від його втягування у можливу світову війну. Звідси - зацікавленість радянської сторони в успішному завершенні переговорів з Англією і Францією у Москві, а після їх фактичного зриву - у підписанні пакту про ненапад з Німеччиною. Переможні для останньої воєнні кампанії 1939 -1941 рр. дали гітлерівському керівництву можливість зосередити у своїх руках величезний економічний потенціал окупованих країн. Тепер єдиною перепоною для фашистської Німеччини на шляху до встановлення повного панування принаймні в Європі був Радянський Союз. За таких умов Гітлер і розв'язав війну проти СРСР.

Ось такою у стислому вигляді і була передісторія Великої Вітчизняної війни з точки зору радянських істориків. Основна думка простежується достатньо чітко - Радянський Союз став жертвою агресії.

Протягом останнього десятиріччя неабиякої популярності /в тому числі і серед частини вітчизняних дослідників/ набула теорія "превентивної війни", її суть в цілому зводиться до твердження про упереджувальний для Німеччини характер війни проти СРСР. На думку адептів зазначеної теорії 22 червня 1941 р. Гітлер просто був змушений приступити до реалізації плану "Барбаросса".

Якби цього не сталося, то Радянський Союз неминуче здійснив би агресію проти Німеччини.

У "читаючої публіки" формування такої концептуальної позиції незмінно пов'язується з ім'ям колишнього радянського розвідника ГРУ В.Б.Резуна, який свої праці публікує під псевдонімом В.Суворова. Доречно зауважити, що сам автор не приховує своїх претензій на право вважатися родоначальником нового напрямку у вивченні історії Другої світової війни. Проте це аж ніяк не відповідає дійсності. Нічого нового в історичній науці В.Суворов не відкрив, Він просто напрочуд вдало використав сприятливу кон'юнктуру на книжковому ринку, і ось вже "шедеври" цього безумовно талановитого популяризатора чужих ідей сприймаються багатьма як абсолютна істина.

Як відомо, нацистських злочинців на Нюрнберзькому процесі захищали адвокати. Бажаючи здобути для своїх підзахисних максимального пом'якшення покарання, вони поклали в основу лінії захисту саме версію превентивного удару. Так, адвокат А.Йодля Ф.Екснер стверджував, що "Йодль услід за Гітлером вірив, що Радянський Союз неминуче нападе на Німеччину, як тільки вона ув'ягне у війні з Англією" [5,356]. Та й самі підсудні максимально використовували зазначену тактику. Грос-адмірал К.Деніц, у своєму виступі на засіданні суду підкреслював, що сам він "не сумнівався у намірах Росії розпочати бойові дії проти Німеччини у 1941 р." [5,438]. У кінцевому ж підсумку аргументація захисту здалася Міжнародному суду Нюрнберга непереконливою, і Йодль з Редером скінчили життя на шибениці.

У повоєнний час теорія превентивної війни була взятою на озброєння частиною західнонімецьких істориків. Серед них можна назвати К. Ассмана, Х. Хольдака, Х. Мау, Х. Краусника, Х.-Г.Серафима. Не випадково, що саме ці імена були згадані у доповіді Л.Штерна "Головні тенденції реакційної історіографії другої світової війни" на науковій сесії у Лейпцигу "Проблеми історії другої світової війни" /листопад, 1957 р./ [6,9-34].

Надалі зазначена теорія знайшла своїх прихильників і за межами Німеччини. Фашистська агресія проти СРСР виправдовується міркуваннями "змушеного кроку" в роботах американців Д.Хоггана, Г.Райта, Л.Фішера, С.Поссоні, англійців С.Естера, Дж.Еріксона [16,154-164]. Проте в жодній із згаданих країн таке трактування подій не стало домінуючим. Як бачимо, В.Суворов не може претендувати на роль месії від історії. До того ж його твори, на відміну від праць зазначених авторів, мають меншу глибину наукового дослідження і спираються на доволі вузьку джерельну базу. Колишній радянський розвідник не використовує архівних джерел. Більш того, він навіть хизується такою позицією. Але ж будь-яка наукова праця не може ґрунтуватися лише на матеріалах ЗМІ та мемуарній літературі, як це робить В.Суворов. Його роботи містять велику кількість перекручень, підтасовок, вирваних з контексту фактів.

Чому ж, в такому разі, "феномен В.Суворова" взагалі став можливим?

На наш погляд, можна виділити декілька причин цього. По-перше, слід згадати, що пострадянська історична наука розвивається під знаком критичного перегляду минулого. Найбільшою мірою це стосується саме радянської доби. Притаманний В.Суворову антикомунізм робить останнього в очах читача істориком "нової хвилі", тобто тим, хто сприймає історичний процес об'єктивно, а не за "Коротким курсом історії ВКП/б/". По-друге, читати "День "М", "Останню республіку" та "Криголам" напрочуд легко. Автор використовує явно публіцистичний стиль викладу матеріалу. Навіщо читачеві, особливо молодому, вивчати документальні матеріали, ознайомлюватися з наказами та зведеннями армійського командування, читати карту, коли В.Суворов подає матеріал доступно, ясно і без другорядних подробиць? І нарешті, по-третє. На нашу думку, серйозні історики занадто пізно звернули увагу на аматорські спроби автора написати історію Другої світової війни. Лише у середині 90-х рр. побачили світ роботи Г.Городецького [17], В.Данілова, дещо пізніше - П.Бобильова, О.Помогайбо. Дослідники аргументовано критикують позиції В.Суворова, спростовують його логічні конструкції та висновки. Але теорія превентивної війни вже набула певного поширення та має доволі численну армію прихильників.

Парадоксально, але все це відбувається за умов, коли згадана теорія не має будь-яких перспектив розвитку навіть серед істориків ФРН. Г.Юбершер вказує: "Модифіковані" версії про "превентивну війну" не мають ніякої наукової цінності, вони побавлені документальної основи і не знайшли підтримки у серйозній історичній науці з проблематики другої світової війни, про що, наприклад, свідчить зміст декількох збірників з міжнародною участю, присвячених 50-річчю нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз" [18].

Таким чином, проблема визначення причин Другої світової та Великої Вітчизняної війни вже більше шести десятиріч знаходиться в центрі уваги дослідників. Наявність різних підходів, методик, концептуальних поглядів авторів, що намагалися розв'язати зазначену проблему, свідчить про неможливість остаточно розставити крапки над "і". Пошук триває і істина може бути встановлена лише за умов максимальної неупередженості та суттєвого збагачення методології дослідницької роботи з боку науковців.

Література

1. О прошлом во имя будущего. Вторая мировая война: причины, итоги, уроки /Под ред. П.А.Жилина. - М., 1985.
2. Риббентроп Й. фон. Мемуары нацистского дипломата. - Смоленск, М., 1998.
3. Фалин В.М. Второй фронт. Антигитлеровская коалиция: конфликт интересов. - М., 2000.
4. Фест Й. Гитлер: Биография: В 3 т. - Пермь, 1993.- Т.3.
5. Дэвидсон Ю. Суд над нацистами, - Смоленск, 2001.
6. Проблемы истории второй мировой войны: Протокол научной сессии в Лейпциге с 25 по 30 ноября 1957 года. - М., 1959
7. Свобода Л. Роковой год измены //Накануне, 1931-1939. Как мир был ввергнут в войну / Сост. Н.Яковлев,- М., 1991.
8. Голль Ш. де. Военные мемуары: В 2 т. - М., 1957.- Т.1.
9. Севостьянов П.П. Внешнеполитическая борьба СССР против фашистской угрозы: сентябрь 1939 - июнь 1941 гг. // Причины возникновения второй мировой войны: Сб.ст. - М., 1982.
10. Правда. - 28 декабря 1989.
11. Яковлев А.Н. Реализм - земля перестройки, - М., 1990.
12. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. - К., 1999.
13. Ширер У. Крах нацистской империи. - Смоленск, 1999.

14. Комсомольская правда. - 2 сентября 1989.
15. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - М., 1952.
16. Куманев Г.А., Курбанов В.В. Миф о "превентивной войне" и его буржуазные приверженцы // Буржуазная историография второй мировой войны. Анализ современных тенденций / Под ред. И.И.Жигалова. - М., 1985.-С.154-164.
17. Городецкий Г. Миф "Ледокола". - М., 1995; Данилов В.Д. Готовил ли Генеральный штаб Красной Армии упреждающий удар по Германии? - М., 1995; Бобылев П.Н. Точку в дискуссии ставить рано // Отеч. история. - 2000. - № 1; Помогайбо А.А. Псевдоисторик Суворов и загадки второй мировой войны. - М., 2002.
18. Юбершер Г. 22 июня 1941 г. в современной историографии ФРГ. К вопросу о "превентивной войне" // ННИ.- 1999. - № 6.

КОЖУХАР О.І.
*доцент, кандидат
історичних наук*

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

Після демократичних революцій на рубежі 80-90-х рр. ХХ ст. перед незалежними постсоціалістичними державами постало стратегічне завдання - провести широкомасштабну політичну і економічну трансформацію на основі загальносвітових і цивілізаційних принципів. Формування демократичної правової держави, парламентської демократії, становлення політичного плюралізму і громадянського суспільства являється основним змістом політичної трансформації.

Виявом процесу демократизації є утворення і функціонування багатопартійної системи. Світовий досвід показує, що характер партійної системи являється важливим індикатором результативності політики і ступені консолідації демократії, має визначальне значення для проведення реформ і розвитку всієї політичної системи.

Аналіз літератури показує, що проблема формування і розвитку партійних систем, становлення багатопартійності в країнах Центральної і Східної Європи в українському суспільстві-

вознавстві ще не стала об'єктом комплексного і систематичного дослідження. Лише в деяких публікаціях коротко розкрито процес утворення партій, їх участь в передвиборчих блоках і об'єднаннях, парламентських і президентських виборах, подаються результати виборів, програмні засади політичних партій. Так, в монографії Н. Бокало і С. Трохимчука партії країн Вишеградської четвірки розглядаються як важливий і необхідний елемент політичного плюралізму і розвитку демократії [1]. М.Примуш в своїй статті аналізує діяльність партій в Чехії в 90-ті р., показує процес формування основних партійних блоків, правоцентристського і соціал-демократичного, у політичній системі, висвітлює причини кризи чеських правих партій у 1997-1998рр. [13]. Ряд українських істориків, політологів, філософів проблему утворення, розвитку і функціонування партій і партійних систем висвітлюють лише частково, виходячи з завдань своїх досліджень. Так, в роботах Ф.М. Рудича, В.О. Приходько, Г.Зеленько, колективній монографії "Україна в сучасному геополітичному проекторі: теоретичний і прикладний аспекти", статтях І.Бураковського, Є.Кіш при аналізі проблем трансформації політичних систем в постсоціалістичних країнах подаються відомості про утворення і діяльність нових партій, формування багатопартійної системи [4;14;16;18]. Ряд авторів (В.Дружбінський, Д.Ткач, В.Яровий) поряд з питаннями становлення політичного плюралізму, розвитку парламентаризму, функціонування ринкових відносин висвітлюють програмні цілі, форми і методи діяльності певних партій в окремих країнах [8;17; 27].

Значну увагу становленню і розвитку партійних систем приділяють зарубіжні вчені, в першу чергу – російські. Проблемам політичної та соціально-економічної трансформації в країнах ЦСЄ було присвячено кілька "круглих столів", які були проведені інститутами слов'янознавства РАН, Інститутом світової економіки і міжнародних відносин РАН [5;7;23], опубліковано ряд узагальнюючих монографій [9;15;21;22], наукових статей М.Бухаріна, Ю.Зудінова, М.Довженко, М.Усієвич, В.Фролова та ін. [2;3;6;10;19;20; 24].

В даній статті автор робить спробу розкрити процес становлення і розвитку партій, визначити типологію генези партій, формування багатопартійної системи, перетворення партій в "локомотиви" політичної трансформації, важливий чинник демократії і становлення громадянського суспільства в шести країнах Центрально-Східної Європи: Польщі, Чехії, Словаччині,

Угорщині, Болгарії, Румунії. Ці держави розвиваються по моделі парламентської або напівпарламентської демократії, при якій партії мають важливе значення для функціонування усєї політичної системи.

Вивчення і узагальнення досвіду процесу становлення і розвитку партійних систем в постсоціалістичних країнах має надзвичайно велике значення для України. Існуючий довгі роки глибокий політичний розкол в Україні і протистояння політичних еліт з базових питань реформ заважають становленню партійної системи і багато в чому визначали її розмитий і рихлий характер, домінування особистостей політиків, їх ідей і поглядів над програмними засадами, партійними структурами та інституціями.

В перші роки трансформації в країнах регіону були прийняті досить ліберальні закони про політичні партії. Так, в Польщі для створення партій за законом про політичні партії (липень 1990 р.), необхідно було 15 підписів і юридичну адресу. Для реєстрації не потрібно було не статуту, ні програми партії [3,42]. В кінці грудня 1989 р. Фронт національного порятунку Румунії видав декрет – закон, який встановлював принципи створення і діяльності політичних організацій і партій, процедуру їх реєстрації. Для утворення партій необхідна лише заява з підписами 251 її члена. В Болгарії влітку 1990 р. Народні збори прийняли ряд законів, в тому числі і про політичні партії, які поклали початок конструкційній реформі в країні. Для створення партії потрібно 50 чоловік [21,83; 22,45; 27,305]. В Угорщині на хвилі загальної демократизації в 1988 – 1989 рр. утворилися різноманітні політичні угруповання, об'єднання і рухи. На початок 1989 р. їх налічувалося майже 40. На лютому (1989 р.) пленумі ЦК правлячої УСРП багатопартійна система була визнана не тільки як реальність, а й як необхідність. Наприкінці лютого 1989 р. Державні збори Угорщини прийняли закон про право громадян на утворення об'єднань та асоціацій. Юридичне оформлення багатопартійності завершилось прийняттям в жовтні 1989 р. закону про функціонування і господарську діяльність політичних партій [11, 30; 27, 189 - 190].

Процеси демократизації, політичної свободи, політичний плюралізм в країнах регіону на рубежі 80 –90 рр. стали реальністю. В цих країнах почала формуватися багатопартійна система. Навесні 1990 р. в Болгарії існувало 80 партій і рухів, в Румунії – більше 200, в Чехословаччині – 23 партії і суспільні організації

(в 1992 р. - 121), в Угорщині в 1989 – 1990 рр. було створено більше 65 партій, в Польщі на середину серпня 1991 р. було зареєстровано 105 партій і об'єднань [2, 70; 21,83].

Виникнення великої для порівняно невеликих країн кількості партій, на наш погляд, закономірно в суспільствах, які стали на шлях переходу від тоталітаризму і авторитарної політичної системи до демократії. Тут перед усім проявилась реакція на раптове зникнення тієї сили, яка усіма засобами подавляла політичний та ідеологічний плюралізм, нав'язувала штучну єдність суспільства, а також відсутність в період тоталітаризму будь – яких форм суспільної самоорганізації. Разом з тим, необхідно враховувати і те, що в основі багатопартійності на початку постсоціалістичної політичної трансформації була не стільки різниця в реальних об'єктивних інтересах соціальних груп і прошарків, скільки амбіції частини політичних діячів і певних політичних сил.

Всі партії країн Східної Європи за типом утворення (генезою) умовно можна поділити на декілька груп:

а) партії, які утворилися з антикомуністичної опозиції;
 б) партії, які вийшли з політичної системи соціалізму і пристосувалися до нових політичних і соціально – економічних умов;

в) так звані історичні партії, які існували в досоціалістичний період і які поновили свою діяльність після падіння тоталітарних режимів;

г) партії, які виникли в ході політичної та соціально – економічної трансформації.

Більшість політичних партій вийшло з надр антикомуністичної опозиції. Так, в Угорщині утворений в 1987 р. під егідою Вітчизняного народного фронту опозиційний Угорський демократичний фронт (УДФ) в 1988 – 1989 рр. трансформувалася в політичну партію. А на базі ліберального крила опозиції в 1989 р. були утворені такі партії як Союз вільних демократів (СВД) і Союз молодих демократів (ФІДЕС) [19, 80 – 81; 22,108 - 109]. В Польщі розпад після 1990 р. суспільно – політичного руху “Солідарність” привів до утворення близько 30 партій і організацій, серед яких Союз праці, Демократичний союз, Християнсько – демократична партія. Необхідно зауважити, що всередині “Солідарності” процеси утворення партій свідомо гальмувалися. Переважала думка, що проведення політичних і соціально – економічних реформ потребує єдності. Участь в політичному житті

країни брали Конфедерація незалежної Польщі, утворена ще в кінці 70-х рр., Ліберально – демократичний конгрес, який створили гданські ліберали в кінці 80 – х рр. [2,70 - 73; 21,84; 22,152]. В Чехії на основі утвореного з ініціативи “Хартії - 77” в листопаді 1989 р. Громадянського фронту виникла партія, яка в березні 1991 р. розділилась на Громадянську демократичну партію на чолі з В.Клаусом, Громадянський рух на чолі з І.Дінстбиром, Громадянський демократичний альянс на чолі з В.Длоугим. В Словаччині опозиційна організація Громадськість проти насилля в березні 1991 р. поділилась на Рух за демократичну Словаччину на чолі з В.Меч’яром та Словацьку соціал – демократичну партію [15,188 - 190]. В Болгарії в грудні 1989 р. був створений опозиційний Союз демократичних сил (СДС), який був коаліцією 16 різних за ідейно – політичними поглядами громадсько-політичних об’єднань, партій і рухів. І тільки на квітневих 1997 р. виборах до парламенту СДС виступив як політична партія [22,46; 27, 229].

Друга група партій постсоціалістичних країн – партії, які вийшли з колишньої соціалістичної системи і пристосувалися до нових реалій. В більшості країн регіону в умовах соціалізму зберігалися залишки колишнього громадянського суспільства, а в Польщі, Угорщині, Чехословаччині і Болгарії в рамках національних фронтів крім комуністичних діяли інші партії. Відповідно з новими законами про партії та поправками до конституцій ці партії реформувалися і продовжили свою діяльність. Так, в Польщі з’їзд ПОРП (січень 1990 р.) заявив про припинення своєї діяльності. Прямими спадкоємцями ПОРП вважають себе Союз польських комуністів (пролетаріат) – СКП(п) та Польська радикальна ліва партія – ПРЛП. Крім того, більша частина колишніх членів ПОРП ввійшла до складу утвореної Соціал – демократії Республіки Польщі. Об’єднана селянська партія після кількох безрезультатних спроб оновлення об’єдналась з утвореною Польською селянською партією в єдину Польську селянську партію (ПСП) [8а; 22,150].

В Чехословаччині в серпні 1991 р. Комуністична партія Чехословаччини розкололася на компартію Чехії і Моравії, яку очолив М.Гребенічек, і словацьку Партію лівих демократів. Навесні 1991 р. виникла нова Комуністична партія Словаччини (КПС), яка стоїть на ортодоксальних марксистсько-ленінських позиціях і вважає себе правонаступницею Компартії Словаччини [8а; 20,189 - 190].

В Угорщині в жовтні 1989 р. надзвичайний з'їзд УСРП проголосив про створення нових партій – Угорської соціалістичної партії, яка заявила про свої соціал – демократичні позиції, і Угорської робітничої партії, яка дотримується марксистсько-ленінських поглядів [86; 11,31].

Після повалення в Румунії диктатури М.Чаушеску Фронт національного порятунку (ФНП) 29 грудня 1989 р. вніс ряд змін в конституцію країни, за якими Румунська компартія була оголошена уже не існуючою. В січні 1990 р. ФНП приймає рішення про своє перетворення в партію. Ця еволюція привела до утворення нової партії - Демократичного фронту національного порятунку (квітень 1992 р.), а в середині 1993 р. він змінив свою назву на Партію соціальної демократії Румунії (ПСДР). Ця партія фактично являється наступницею компартії. Крім того, частина колишньої партійної номенклатури і членів РКП увійшли до Соціалістичної партії Румунії (СПР), Робітничої партії Румунії (РПР) і Румунської комуністичної партії (РКП) [6,118; 86; 22,204,210].

В Болгарії правляча Болгарська компартія на рубежі 90-х рр. зуміла досить швидко трансформуватися, змінити характер і напрямок своєї діяльності. В квітні 1990 р. наступницею БКП стала Болгарська соціалістична партія (БСП), яка обстоювала перехід до демократичного соціалізму. В БСП, на відміну від польських, словацьких і угорських соціалістів, не було початкових розколів. Вона збереглася як організація з численними лівими ідейними течіями, ядро яких склали соціал-демократичні кола. БСП уособлює загальні цінності, спільну пам'ять антифашистів про рух опору часів Другої світової війни, про ідеали народної демократії [86; 10, 47; 22, 46].

В цілому реорганізація і консолідація лівої частини партійно-політичного спектру країн ЦСЄ закінчилась уже до 1993-1994рр. Програмні завдання оновленої лівої опозиції базувалися на ідеях соціальної амортизації ринкових реформ, від безвідмовної орієнтації на західну модель політичного та соціально-економічного розвитку, значно більшого врахування досвіду минулих десятиліть та національної специфіки.

В ході “ніжних революцій” в країнах регіону відновили свою діяльність так звані історичні, традиційні партії. Серед цих партій, які знову утвердилися на арені політичної боротьби, слід назвати Незалежну партію дрібних господарів (НПДГ), християнсько-демократичну народну партію (ХДНП) та соціал-демо

кратичну партію – в Угорщині, Болгарський землеробський народний союз (БЗНС) Н.Петкова, Болгарську робітничу соціал-демократичну партію (БРСДП), Болгарську радикальну партію (БРП) – в Болгарії, Націонал-цараністську християнсько-демократичну партію (НЦХДП), Націонал-ліберальну партію, Румунську соціал-демократичну партію – в Румунії, Словацьку національну партію – в Словаччині, Чеську соціал-демократичну партію. В Польщі поновили свою діяльність партії, які діяли до 1939 р. Це – Польська соціалістична партія (ППС), Національна партія (ендеки), Партія праці та ін. Разом з тим польський політичний істеблїшмент вважав відновлення діяльності історичних партій анахронізмом.

Четверту групу складають партії, які утворилися в ході політичної та соціально-економічної трансформації постсоціалістичних суспільств. Так, в Румунії в 1990-1992 рр. були створені Демократична аграрна партія Румунії (ДАПР), Соціалістична партія праці (СПП), Партія “Велика Румунія” (ПВР), Партія національної єдності румун (ПНЄР) та ін. В Словаччині утворилися Християнсько-демократичний рух (ХДР), Демократична партія Словаччини, Партія громадського взаєморозуміння (ПГВ). В Болгарії виникли партії Рух за права і свободи (РПС), Союз соціал-демократії і Ліберально-демократичний союз. В Польщі – Партія захисту приватної власності, Християнська партія праці, Польська партія зелених та ін. [2,71,74; 6,121-122; 22,209,247].

Таким чином, в ході демократичних революцій і на початку трансформації в країнах Центрально-Східної Європи почалося формування багатопартійної системи. Визначальним фактором становлення партійних систем в Угорщині, Польщі, Болгарії став перерозподіл влади між правлячими компартіями і опозиційними рухами і протопартіями в ході довготривалих переговорів в рамках “круглого столу”. Другим фактором було залучення парламентів до передачі влади і ратифікації усіх рішень “круглого столу”. Повну легітимність нові партії отримали з прийняттям законів про політичні партії і проведення в цих країнах в 1990р. установчих виборів до парламентів на багатопартійній основі, а також після швидкого прийняття нових конституцій, що, в свою чергу, потребувало досить складного процесу погодження програм, ідеологій, положень, цінностей між усіма значними партіями, рухами і об’єднаннями. Генеза партій, типи партійної ідентифікації в країнах регіону являються більш-менш однаковими.

Разом з тим в кожній з країн процес становлення партій залежав від багатьох факторів, серед яких головними були: сила тиску авторитарного минулого, характер колишнього комуністичного правління, наявність залишків громадянського суспільства, сили і організованості опозиційних сил.

Як відомо, в країнах Центрально-Східної Європи колишній суспільно-політичний лад мав ідеократичний характер і структура суспільства характеризувалась значною соціальною однорідністю. Це, на наш погляд, і обумовило чисто ідеологічний характер початкового самовизначення політичних партій. Адже в цей переломний момент (1989 – 1990 рр.) йшла бурхлива ідейно – світоглядна перебудова як мас, так і еліти, нова ідентифікація соціальних суб'єктів. Ідеологічний вибір разом з тим включав і програми розвитку своїх країн по шляху політичної демократії і економічних реформ. Нові партії, в першу чергу, стали ідейно – ціннісними соціокультурними спільнотами, субкультурами, які ставили завдання відновлення справедливих цілей в масштабі буття суспільства в цілому. При цьому на перших порах основне ідейно – політичне розмежування проходило по лінії: оновлений соціалізм (т.зв. “третій шлях”) чи реставрація капіталізму [26]. Але, якщо в Болгарії і Румунії ця дилема зберігалася досить тривалий період, то в інших країнах регіону на перший план висунулися більш конкретні програмні завдання, які стосувалися громадянських і етнічних прав, релігійних і національних традицій, ступені участі держави в управлінні економікою, соціального захисту населення, проблем селянства, національних меншин, екології і т.д. Розмежування партій як раз і відбулося з цих проблем. Праві партії в своїх програмах на перше місце ставили питання прав і свободи громадян, відновлення християнських і національних традицій, лібералізації економіки і політики, запровадження приватної власності на землю і основні засоби виробництва. Для лівих партій важливіше всього було збереження соціальних завоювань громадян і становлення нової регулюючої функції держави.

На політичній арені більшості країн регіону на початку 90 – х рр., як показує аналіз джерел та літератури, переважали дрібні малочисельні партії, а масові партії були майже відсутні. В другій половині 90 – х рр. в ряді країн були прийняті нові закони про політичні партії або в старі внесені зміни, які посилювали порядок створення партій. В Польщі за новим законом 1997 р. партію можуть створити не менше 1000 чоловік, а для реєстрації

потрібно подати статут. У відповідності з законом 1996 р. в Румунії для утворення партії потрібно не менше 10 тис. підписів, зібраних не менше чим в 15 повітах країни, і не менше чим 300 підписів у кожному повіті. Це привело до того, що кількість партій в Румунії скоротилась до 51. Такі ж процеси були характерні і для інших країн Центрально-Східної Європи і привели до певного зменшення кількості партій і, одночасно, збільшення їх чисельності, вдосконалення їх організаційної будови і керівництва [21, 84]. Так, в Болгарії І. Костов та його прибічники; завдяки наполегливим зусиллям, зуміли з аморфного демократичного руху, яким був тоді Союз демократичних сил, створити централізовану дисципліновану партію з стрункою організацією, партійним апаратом, з жорстким членством, розгалуженою системою місцевих ланок. В Словаччині об'єдналися в одну партію Партія лівих демократів і Словацька соціал-демократична партія [21, 85].

Аналіз показує, що в країнах Центрально-Східної Європи майже відсутні масові партії. Тільки в Болгарії, Румунії, Чехії посткомуністичні партії стали масовими. Так, Болгарська соціалістична партія у 2002 р. налічувала більше 330 тис. чоловік, а в Партію соціальної демократії Румунії входило майже 500 тис. членів. Компартія Чехії і Моравії за чисельністю (113 тис.) являється найбільшою партією країни, має 4900 первинних організацій, партійну пресу, проводить постійну пропагандистську роботу на місцях. Дані свідчать, що більше всього в політичних партіях охоплено громадян Румунії (12%) і Болгарії (7%). Для порівняння: в країнах Центральної Європи цей показник становить не більше 3–5 % [8 а, б; 12, 19].

Більшість партій регіону в своїй роботі спиралося на вузьке коло партійних активістів та прихильників. Особливо це стосується Румунії, Словаччини, Болгарії. Відносини в партіях цих країн побудовано на принципі “лідер-клієнтура”, особливості відданості керівництву і лідеру партії, жорсткій субординації. Досить часто партійні керівники особисто визначають кадрову політику, програму і політичний курс, стратегію і тактику, форми, методи і засоби політичної боротьби. Провідні партії ЦСЄ широко використовують засоби масової інформації, намагаються встановити контроль над частиною з них.

Тобто, партії країн регіону не стали в повній мірі представниками і виразниками інтересів самих широких прошарків суспільства. За фасадом політичного плюралізму більшість партій

обслуговували інтереси еліт, корпоративних та олігархічних кіл і частини середнього класу, забезпечуючи іншим лише стабільність нової, більш демократичної системи.

В 90-х роках в кожній з країн регіону відбулося по кілька виборів до парламентів і виборів президентів. Вони стали важливою перевіркою політичного виживання партій. На виборах в різних країнах брали участь від 15 до 50 партій, але в парламент проходило, як правило, 5-7 партій і блоків, які і являлись партіями, що мали реальну політичну вагу в суспільстві. Виборці надавали підтримку більш великим політичним об'єднанням, вважаючи, що тільки вони в змозі вирішити проблеми країни. Утворення великих політичних блоків і об'єднань стимулювали і нові закони про вибори до парламентів, які встановлювали певний відсотковий бар'єр для партій, виборчих об'єднань і блоків. У більшості країн регіону цей бар'єр для однієї партії складає 5%. В Чехії, для того, щоб мати депутатів в палаті депутатів Національних зборів, партії необхідно набрати 5% голосів виборців в масштабі країни, а уже коаліції з двох партій – 7%, з трьох партій – 9%, а з п'яти партій – 11%. В Румунії в 1999 р. були внесені зміни до закону про вибори, відповідно до яких виборчий бар'єр для партій був підвищений з 3% до 5%. А для коаліцій – по 3% додатково для кожної партії, яка входить до складу передвиборчого блоку. В Словаччині кожен учасник передвиборчої коаліції повинен набрати 5% голосів по всій країні. Новий закон про вибори до сейму Польщі, який був прийнятий 28 травня 1993 р., зберіг пропорційну виборчу систему, але ввів 5% бар'єр для виборчих об'єднань і 8% - для виборчих блоків [3, 49; 21, 71]. Це означало, що тільки переборов такі бар'єри, партії і політичні коаліції, об'єднання і блоки можуть бути представлені в парламенті.

Але, не дивлячись на певну, порівняно з поч. 90-х рр., зміну правил політичної боротьби за голоси виборців, великі і малі партії країн регіону створювали передвиборчі об'єднання, блоки і коаліції. Так, на парламентських виборах 1991 р. в Польщі брали участь 111 політичних об'єднань і блоків. Праві партії утворили виборчі блоки “Громадська угода - центр” і “Виборча католицька акція”, а 17 лівих партій і організацій об'єдналися навколо Соціал-демократії Республіки Польщі в коаліцію Союз демократичних лівих сил. В середині 1993 р. профспілка “Солідарність” і більше 30 правих партій і рухів, які ведуть свій родовід з “Солідарності”, об'єдналися в єдиний блок “Виборча акція” –

“Солідарність” для боротьби на парламентських виборах 1997 р. [3, 47, 53]. У 2001 р. у зв’язку з новими парламентськими виборами в Польщі була створена політична коаліція в складі Союзу демократичних лівих сил і Союзу праці, єдиної лівої організації, яка вийшла з надр “Солідарності”. Болгарська соціалістична партія уклала угоду про широку передвиборчу коаліцію з 15 лівими, ліво-патріотичними і комуністичними організаціями [21, 86]. В Румунії (лютий 1992 р.) утворилася коаліція правих партій “Демократична конвенція Румунії” [4, 122]. А на парламентських виборах 1998 р. в Словаччині перемогла Словацька демократична коаліція [22, 209, 242]. В Угорщині Угорська громадянська партія на виборах до парламенту в 1998 р. вступила в коаліцію з Незалежною партією дрібних господарів і Угорським демократичним форумом і отримали більшість парламентських місць [12, 20]. А на виборах до Державних зборів 7 квітня 2002 р. знову перемогла Угорська соціалістична партія в союзі з ліберальною партією Союзом вільних демократів (СВД) [19, 85].

Разом з тим, в демократичних виборах парламентів і органів місцевого самоврядування беруть участь все ще значна кількість партій, блоків і об’єднань. В Болгарії на виборах 1997 р. брали участь 35 партій і рухів (4% бар’єр перебороли лише 5), в Словаччині на парламентських виборах 1998 р. – 17, але тільки 6 партій і об’єднань були представлені в законодавчому органі. В Румунії в 2000 р. на виборах в нижню палату парламенту своїх кандидатів виставили 43 партії і 6 коаліцій і лише 5 з них подолали необхідний бар’єр. При цьому необхідно відзначити ще одну важливу особливість. Так, в 2000 р. в парламентах Польщі і Чехії було представлено 6 партій і блоків, а в Угорщині і Словаччині – по 7. Найвпливовіші партії цих країн контролювали відповідно 33,8%, 29,6%, 35,8%, 40,6% місць в парламентах [5, 10]. Тому вони вступали в коаліцію, утворювали парламентську більшість і формували коаліційні уряди. В країнах ЦСЄ ці процеси сприяли формуванню політичної культури, злагоди і згоди. Елементи такої культури, заснованій на політичному торзі, переговорах, толерантності і здатності до компромісу, склалися в Угорщині, Чехії, Польщі і Словаччині. В результаті в цих країнах майже не було значних політичних конфліктів. Тут політична активність проявлялася в парламенті в ході боротьби між парламентськими партіями. Зовсім інші процеси досить довгий час проходили в Болгарії і Румунії. В Болгарії в 1990-2002 рр. при

владі по черзі знаходилися то ліва БСП, то правий СДС, а в ролі коаліційного партнера для утворення парламентської більшості виступала малочисельна партія “Рух за права і свободи”, яка відстоює інтереси етнічних турок. Але фактично в країні утворилась двополюсна конфігурація політичних сил, яка привела до протистояння, політичної нестабільності і кризи реформ. В таких умовах партії нерідко вдавалися до політичної боротьби за владу поза парламентом – на вулиці. Так, в другій половині 1996 р. опозиційний на той час Союз демократичних сил застосував жорстокі позапарламентські методи, щоб змусити лівоцентристський уряд Ж. Віденова подати у відставку [24, 38-39; 7, 10]. Разом з тим в Болгарії кілька раз робилися спроби перебороти біполярність і створити сильну третю політичну силу, яка б займала центристські позиції і формувала у частини електорату помірковані толерантні політичні погляди. Цей процес посилювався після квітня 1997 р., коли до влади прийшов ліберальний блок СДС. В 1998 р. утворилися нові центристські об'єднання: Союз соціал-демократії і Ліберально-демократичний союз. За створення широкого лівоцентристського об'єднання для ефективного проведення реформ і управління в інтересах широких шарків населення заявила і БСП [8 б; 10, 47; 18, 243].

Партійна система Румунії також характеризується глибоким розколом на правих і лівих, політичною і організаційною слабкістю центристських сил [21, 85].

Причини цих політичних процесів в Болгарії і Румунії визначаються, на нашу думку, такими історичними особливостями, як пізня модернізація (країни “другого ешелону”), досить стійкий вплив православно-візантійських консервативних традицій на політичні сили і народні маси, що схильні до патерналізму, влади сильного лідера і корпоративізму, специфікою довоєнного капіталізму і фашизму.

На наш погляд, ще передчасно розглядати будь-яку коаліцію, парламентах країн ЦСЄ, єдиною сконсолідованою силою. І праві, і ліві партії створювали коаліції лише для подолання виборчого бар'єру. Часто ці утворення характеризуються ідеологічною несумісністю учасників коаліцій, значними труднощами порозуміння всередині політичних партій. Це підтверджують розколи в правлячих коаліціях. Означені процеси охарактеризувати як “хвороби росту” всередині партійно-політичного спектру. Вони лише утруднюють, але не являються непереборною

перешкодою для проведення досить виваженої і послідовної внутрішньої і зовнішньої політики. В цих країнах вже не існує реальної політичної сили, здатної завадити розвитку демократії і проєвропейському вибору.

Законодавство країн регіону передбачає фінансування політичних партій на проведення виборчих компаній. Але, якщо в Болгарії усі партії просто отримували 100 тис. доларів США, то в Польщі, Угорщині, Чехії і Словаччині дотації з державного бюджету надають партіям відповідно до результатів парламентських виборів. Так, в Словаччині ті політичні партії, які змогли на виборах 1998 р. провести своїх представників до Національної ради, отримали близько 7 млн.доларів. В Чехії кожна з партій, яка завоювала більше 2% голосів виборців, отримує від держави 70 крон (2 долари) за кожен голос [21, 84]. Разом з тим політичні партії широко використовували кошти фінансових спонсорів, які надавали в обмін на державну підтримку їх в майбутньому. Так поступово виникло таке явище як клієнтелізм, тобто така структура суспільних відносин, при якій особиста відданість патрону являється домінуючою над сучасними альтернативними моделями поведінки: професіоналізмом, ринковими відносинами, демократичною процедурою вироблення рішень. Партії, які приходять до влади, пропонують своїм клієнтам державні посади і привілеї у формі доступу до певних державних структур і служб. А в свою чергу уряди діяли як клієнти по відношенню до тих патронів, які допомогли цим партіям виграти вибори. Ці явища були характерні для виборців в Угорщині в 1990 р. і 1994 р., в Болгарії в 1995 р. і 1997р, в Румунії в 1996 р. і в 2000р. [25; 21, 73].

За час, що минув після демократичних революцій, в країнах Центрально-Східної Європи так і не склалась двох-трьохпартійна система. Вона передбачає, що провідні політичні сили і партії дотримуються основних ідей і принципів централізму, уникають крайнощів, екстремізму тощо. Дані показують, що у більшості країн регіону соціальна неоднорідність суспільства, відсутність традицій, необхідних передумов і реалій заважають оформленню і нормальному функціонуванню двопартійності.

Отже, досвід постсоціалістичної трансформації показує, що процес становлення і розвитку партійних систем в країнах ЦСЄ являється досить складним і нерівномірним. На зламі 80-90-х рр. ХХ ст. в цих країнах утворилися десятки партій. Процес швидкої партизації відбувався, як показує аналіз, в чотирьох напрямках. Партії репрезентували увесь традиційний політичний

спектр: соціалістичний, соціал-демократичний, соціал-ліберальний, радикально-демократичний, правоцентристський, християнський тощо. Протягом певного часу деякі політичні формації зникли з політичної арени країн регіону. Але основним партіям вдалося зберегти провідні позиції. Це свідчить про те, що в Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині, Румунії та Болгарії сформувалась багатопартійна система.

Для стабілізації партійних структур потрібно було 6-8 років. Протягом цього періоду в результаті перегрупування і об'єднання партій і рухів вони отримали оптимальну для цього стану партійного будівництва структуру в Польщі, Чехії і Угорщині і в деякій мірі в Словаччині, Болгарії і Румунії. Але в країнах регіону не всі партії перетворились в масові політичні організації. За виключенням лівих партій, вони ще не стали виразниками інтересів самих широких прошарків суспільства. Разом з тим, партії швидко перетворилися на важливий фактор політики. В центрі політичної боротьби були питання напрямку, темпів і ціни економічних реформ. У провідних партій країн регіону сформувався свій електорат. Особливо стабільний він був у лівих партій. Для основної ж частини виборців характерна мінливість партійних переваг, що визначалося конкретно соціально-економічною ситуацією в країні.

В ході виборів до парламентів і виборів президентів партії створювали передвиборчі блоки, об'єднання і коаліції. Але в країнах ЦСЄ так і не склалась стабільна двох- трьохпартійна система. Хоча на початку ХХІ ст. більшість партій висловлюють і демонструють необхідність формування такої системи. Адже закінчився період гострої ідеологічної боротьби і бажання зруйнувати усе старе. Дедалі більше партій проголошують важливість запровадження принципу " радикального прагматизму і раціоналізму " для вирішення питань захисту національного виробника від світової конкуренції, погодження законодавства з нормами і правилами Європейського Союзу і НАТО, збереження національної культури тощо.

Література

1. Бокало Н., Трохимчук С. Проблеми і перспективи демократії в країнах ЦСЄ (на прикладі Вишеградської четвірки). – Львів, 2000.
2. Бухарин Н., Миронов В. Политические силы в постсоциалистических обществах: Республика Польша // Общественные науки и современность. – 1992. - №1.

3. Бухарин Н.И., Синицина И.С., Чудакова Н.А. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история. – 2000. - №4.
4. Бураковський І. Посткомуністичні країни: перелоги системної трансформації // Політична думка. – 1998. - №12.
5. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя // Новая и новейшая история. – 2000. - №2.
6. Довженко Н. Политические силы в постсоциалистических обществах: Румыния // Общественные науки и современность. – 1992. – №3.
7. Десять лет системной трансформации в странах ЦВЕ и в России: итоги и уроки // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. - №5.
8. Дружбинский В. Левые партии // Зеркало недели. – а) 2002. – 30 ноября; б) 2002. – 7 декабря.
9. Голосов Г.В. Партийные системы России и стран Восточной Европы. – М., 1999.
10. Зудинов Ю.Ф. Болгария: Трудный путь в «большую Европу» // Словяноведение. – 1999. - №3.
11. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // Політична думка. – 1998. - №1.
12. Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2000. - №3.
13. Примуш М. Чеський політичний ландшафт наприкінці 90-х років // Нова політика. – 2001. - №4.
14. Приходько В.О. “Нижна революція” в Чехословаччині та формування нової внутрішньої та зовнішньої політики. – Ужгород, 1999.
15. Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х гг. – М., 1997.
16. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти ? (Украина в контексте трансформации политических систем в органах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). – К., 1999.
17. Ткач Д. Угорська рапсодія “плану Сечені” // Віче. – 2002. - №8.
18. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. – К., 2002.
19. Усиевич М.А. Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е гг. XX в. // Новая и новейшая история. – 2002. - № 5.
20. Фролов В. Политические силы в постсоциалистических обществах. Чехия и Словакия // Общественные науки и современность. – 1993. - №2.
21. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3т. Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч.1. – М., 2002.
22. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3т. Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч.2. – М., 2002.
23. Центрально-Восточная Европа и Россия: проблемы трансформации // Новая и новейшая история. – 1998. - №3.

24. Шабуніна В. Соціально-економічна трансформація в Болгарії // Общественные науки и современность. – 1995. - №4.
25. Шайо А. Корупція, клієтизм і майбутнє конституційного сударства в Східній Європі // Конституційне право: східно-європейське обзрення. – 1998. - №4; 1999. - №1.
26. Шацкій Е. Протолибералізм: автономія особистості і громадянське обшество // Поліс. – 1997. - №5,6.
27. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи: Курс лекцій. – К., 1997.

КОЖУХАР О.І.
доцент, кандидат
історичних наук

ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

На рубежі століть у світі майже синхронно відбуваються два процеси, які за своїми масштабами, розмахом, темпами, впливом і наслідками заволоділи ресурсами, розумом, почуттями і долями мало не всього людства. Одним з них являється глобалізація – процес, який став найбільш яскравою характеристикою сучасного світу і який відкриває для жителів планети як нові небачені можливості політичного, економічного, культурного зростання, так і нові проблеми, загрози і конфлікти.

Другий процес – трансформація, тобто поступовий і послідовний перехід до демократії, правової держави, громадянського суспільства і ринкової економіки в колишніх соціалістичних країнах. Обидва процеси взаємно проникають і впливають один на одного, створюють цілий ряд взаємозалежностей. Глобалізація без постсоціалістичної трансформації була б неповною і втратила б свій цілісний характер і динамізм. Адже на величезній території від Центральної Європи до Тихого океану живуть, заробляють, витрачають, заощаджують та інвестують майже 1,7 млрд. людей. Разом з тим і одночасно трансформація в постсоціалістичних країнах проходила б інакше, якби не взаємопов'язаний з нею процес глобалізації.

Проблеми глобалізації світового розвитку, історія та основні напрямки і особливості трансформації постсоціалістичних

країн стали об'єктом вивчення як зарубіжних [1], так і вітчизняних вчених [2]. Вони розкривають сутність, головні особливості й сучасні закономірності глобалізації світового розвитку, її об'єктивність і незворотність, позитивні і негативні тенденції, охоплення нею усіх сфер людського життя. Українські вчені О.Г.Білорус, Ю.В.Пахомов, А.Гальчинський, В.Зленко, Ж.Поплавська і В.Поплавський та ін. особливу увагу приділяють реалізації національних інтересів України в умовах глобалізації, необхідності розробки національної стратегії держави та її суміщення з основними тенденціями глобального розвитку. В ряді публікацій зарубіжних авторів [6;7;12;20;21;22] та українських вчених Ф.М.Рудича, Д.Ткача, Є.Б.Кіш, В.О.Приходько, Н.Бокало і С.Трохимчука, І.Бураковського, Г.І.Зеленько та ін. висвітлено основні напрямки політичної і соціально-економічної трансформації постсоціалістичних країн, здобутки і прорахунки на шляху створення демократичної і правової держави, соціально орієнтованої ринкової системи [4;5;8;13;16;17;18;19]. Але автори лише побіжно, виходячи з завдань своїх досліджень, торкаються проблеми взаємодії глобалізації і трансформації постсоціалістичних країн.

В даній статті автор робить спробу показати взаємозв'язок процесів глобалізації і постсоціалістичної трансформації. Це являється досить актуальною проблемою для України і усіх постсоціалістичних країн, які прагнуть знайти своє гідне місце у світовому співтоваристві.

Більшість зарубіжних і вітчизняних вчених під глобалізацією розуміють процес створення лібералізованого й інтегрованого світового ринку товарів, капіталу і робочої сили, формування нового інституційного ладу, який служить розвиткові виробництва, торгівлі і фінансових потоків у всесвітньому масштабі, перетворення людства у єдину структурно-функціональну систему.

Глобалізація охопила усі сфери людського життя: економіку, політику, фінанси, військову справу, соціальну сферу, екологію та інформаційний простір. При оцінці глобалізації серед політиків і вчених чітко визначилась полярильність суджень. "Оптимісти" наполягають форсувати впровадження елементів нового міжнародного порядку, передусім через фінансові ринки, кредити та інвестиції, новітні інформаційні технології. Вони розглядають глобалізацію як процес залучення сотень мільйонів людей до найвищих досягнень цивілізації, культури і прогресу,

а також як нові можливості для створення більш раціонального і справедливого світопорядку, перемогу над бідністю, міжнародними, релігійними і воєнними конфліктами. Для других глобалізація - це поглиблення протиріч світового розвитку, швидкого зростання соціальної несправедливості, нерівність в розподілі ресурсів і багатств, збільшення розриву між заможною і злиденною частиною світу. Вони вважають, що глобалізація посилює дію механізму забезпечення перш за все політичних і економічних інтересів т.зв. "золотого мільярда" населення (тобто тих країн, що мають ВВП на душу населення понад 20 тис. дол.), пригнічення та експлуатацію більшої частини населення Землі. Основне протиріччя глобалізації, як вважає Ю.В.Павленко, полягає у поглибленні розриву між багатими найрозвинутішими країнами, що перейшли на стадію постіндустріально-інформаційного розвитку, та рештою людства, котре навіть репресує до попередніх стадій розвитку [14,14].

На початку XXI ст. особливо гостро проявляють себе нові закономірності глобалізації, які діють синхронно і одновекторно. Як зазначає український вчений О.Г.Білурус, це - колосальне зростання масштабів глобалізації, стрімке прискорення її процесів, посилення і поглиблення глобальної інтеграції. Світовий досвід засвідчує, що ніякі специфічні умови та особливості національного розвитку, ніякі кризові стани і внутрішні трансформації не можуть ні відмінити, ні відкласти дію об'єктивних законів глобалізації розвитку. Країни, які виявляться неспроможними зайняти відповідне місце в ході глобалізації, неминуче опиняться на задвірках світової цивілізації. Таким є закон сучасного розвитку - закон глобалізації [3,26]. Питання щодо входження чи не входження до цього процесу окремих націй і народів, окремих цивілізацій і країн не підлягає сумніву.

В постсоціалістичних країнах паралельно і одночасно з процесом глобалізації відбувається системна трансформація - історичний процес поступового переходу від тоталітаризму до демократизації, правової держави, громадянського суспільства, політичного плюралізму, багатопартійної системи, від централізованої планової соціалістичної економіки до капіталістичного способу господарювання в умовах вільного ринку, який спирається на домінування приватної власності і ліберальну дерегуляцію. Це надзвичайно складний і суперечливий процес з точки зору його обумовленості й наслідків не тільки в економічній, але і у соціальній та політичних сферах.

Трансформація також має об'єктивний характер і значний геополітичний розмах, що її можна лише відтягнути, загальмувати, але неможливо уникнути.

Історичний досвід свідчить, що ринкова економіка не може нормально функціонувати і розвиватися, якщо не відбувається становлення і розвиток демократичної політичної системи, громадянського суспільства. З іншого боку, в умовах глобалізації лібералізований і відкритий більш широким і вільним відносинам із зовнішнім світом ринок неминуче приводить до демократизації суспільства. Демократія необхідна (крім всього іншого) і для того, щоб цивілізовано коригувати процеси вільного ринку.

В 90-рр. ХХ ст. в постсоціалістичних країнах була проведена системна політична трансформація, метою якої було створення демократичної політичної системи. Цей процес склався з двох етапів – демонтаж авторитарних режимів і формування нових політичних структур і механізмів. Перед незалежними державами постало стратегічне завдання – створити заново політичні механізми на основі світового досвіду. Основними напрямками політичної трансформації являється формування демократичної правової держави та багатопартійної системи.

В більшості постсоціалістичних країн були прийняті досить ліберальні закони про політичні партії, які поклали початок формуванню багатопартійної системи. Так, в Польщі було зареєстровано 105 партій і об'єднань, в Болгарії навесні 1990 р. існувало 80 партій і рухів, в Чехословаччині – 23 партії і суспільні організації, в Румунії – більше 200, а в Угорщині в 1989-1990 рр. було створено більше 65 партій [6,70; 21,83]. Партії представляли увесь традиційний політичний спектр: правоцентристський, радикально-демократичний, соціал-демократичний, соціалістичний, соціал-ліберальний, християнський. Процес генези партій, типи партійної ідентифікації в країнах ЦСЕ являються більш-менш однаковими. Разом з тим в кожній з країн процес становлення партій залежав від багатьох факторів, серед яких головними були: сила тиску авторитарного минулого, характер колишнього комуністичного правління, наявність залишків громадянського суспільства, сили і організованості опозиційних сил.

Дані показують, що в країнах Центрально-Східної Європи майже відсутні масові партії. Тільки в Болгарії, Румунії, Чехії соціалістичні партії стали масовими. Більше всього в політичних партіях охоплено громадян Румунії (12%) і Болгарії (7%). В той

же час в країнах Центральної Європи партіями охоплено не більше 3-5% дорослого населення [11,19].

В динаміці суспільних трансформацій важливе місце посідає створення ефективної національної правової системи кожної постсоціалістичної держави. Основою цієї системи являється конституція. За допомогою конституції в постсоціалістичних країнах формується новий суспільно-політичний лад. Масштабність конституційних процесів визначається переходом цих країн до формування ринкової системи, відновлення або початку становлення парламентаризму.

Конституційний процес у постсоціалістичних країнах Європи має повну, іноді значну своєрідність, що зумовлено національною специфікою. В одних країнах Конституції були розроблені і прийняті досить швидко, в інших – через деякий час, а в третіх – діють старі, періоду соціалізму, конституції, хоча до них було внесено зміни і доповнення, скасовано деякі статті та розділи і зміст їх істотно змінився.

Так, Конституція Болгарії була прийнята VII Великими народними зборами 12 липня 1991 р. Вона являється результатом трансформаційних процесів у країні і типовим актом постсоціалістичної держави [9,119]. В Польщі конституційний процес проходив поступово з квітня 1989 р. по травень 1997р., в ході якого було здійснено п'ять значних конституційних реформ. 2 квітня 1997 р. парламент прийняв необхідною більшістю проект Конституції, а 25 травня проект було схвалено на референдумі. Через 60 днів Конституцію Польщі підписав Президент республіки [10,480-484].

Нова Конституція Румунії була прийнята на референдумі в грудні 1991 р. 16 грудня 1992 р. представницький орган – Чеська національна рада прийняла Конституцію Чеської Республіки, яка набула чинності 1 січня 1993 р. [9,488].

В Білорусії в пострадянський період було прийнято дві Конституції. Перша – 15 березня 1994 р. В ній законодавчо закріплювалась модель парламентської республіки з порівняно слабкою президентською владою. З 24 листопада 1996 р. почала діяти нова Конституція, яка проголошувала сильну президентську владу [19,191].

У Молдові Конституція була прийнята 29 липня 1994 р. А в 1996-2000рр. до неї було внесені суттєві зміни, за якими Молдова першою з країн СНД стала парламентською республікою [19,191].

Верховна Рада України прийняла Конституцію 28 червня 1998 р. В Російській Федерації Конституція вступила в дію 25 грудня 1993 р.

Угорщина залишається єдиною з постсоціалістичних країн, яка ще не прийняла нової Конституції. В країні діє Конституція 1949 р., до якої в 1989-1990 рр. і упродовж останніх років були внесені істотні зміни і доповнення [9,311-322].

На основі стислого аналізу конституційних процесів в окремих постсоціалістичних країнах можна зробити такі висновки: в конституціях були зафіксовані основні демократичні принципи парламентаризму: народовладдя; поділ влади за функціями на законодавчу, виконавчу і судову; відмова від монопольного статусу комуністичних партій, реформування багатопартійної системи і легальне існування опозиційних партій; верховенство права; сформовано вищий орган конституційної юстиції; оновлено виборчу систему; запроваджено посаду президента; проголошено права і свобода громадян.

В більшості постсоціалістичних країн Європи сформувалась парламентська система і парламент має конституційні переваги перед виконавчою владою. У чистому варіанті парламентаризм сформувався в Чехії, Угорщині, Молдові. Парламентськими республіками являються Словаччина, Болгарія, Словенія, Польща.

Президентсько-парламентські республіки існують в Румунії, Хорватії. Президентські – Російська Федерація, Білорусь, Казахстан, Узбекистан,

В більшості постсоціалістичних країн Центральної і Східної Європи стабілізувався комплекс демократичних інститутів, атрибутів демократії, характерний для демократичних держав. Кожні чотири-п'ять років відбувалися парламентські та президентські вибори. Демократичні вибори сприяють тому, що ті чи інші політичні сили, партії зайняли відповідну нішу в політичній системі. Світовий досвід свідчить, що такі вибори повинні відбуватися декілька разів, щоб суспільство усвідомило, що тільки таким шляхом можна замінити, завоювати або втратити владу. Наприклад, в Угорщині парламентські вибори відбулися три рази (всі вони були черговими), у Польщі – двічі, а в Болгарії – 5 разів (двічі – дострокові).

В постсоціалістичних країнах ЦСЄ, переборюючи традиції авторитаризму, зародились підвалини громадянського суспільства, основу якого складають безліч правозахисних, екологічних, інших суспільних організацій і об'єднань, незалежних ЗМІ.

Але демократія не утверджується сама по собі. Необхідно постійно і наполегливо доводити її життєдіяльність і перспективність. Демократія не може виступати як самоціль, а повинна представляти собою конкретні інститути, які розвиваються і ефективно вирішують усі проблеми і протиріччя, що виникають в усіх сферах і в різних країнах.

В постсоціалістичних країнах одночасно з політичними приходили і економічні трансформації - поступовий перехід від планової соціалістичної економіки, яка базувалась на державній власності на засоби виробництва і адміністративно-командному управлінні до капіталістичного способу господарювання на умовах вільного ринку, який спирається на приватну власність і ліберальну дерегуляцію. Була проведена досить масштабна приватизація державних підприємств, лібералізація торгівлі і цін, відновлено право приватної власності на землю (в країнах ЦСС), створені сучасна фінансово-банківська система і основи ринкової інфраструктури, обмежено втручання держави в економіку.

Але демонтаж соціалістичної системи господарювання і трансформаційні реформи привели до значного спаду виробництва, росту цін, інфляції, безробіття, різкого падіння рівня реальних прибутків населення і одночасно збільшення нерівності в їх розподілі [7,3-4; 12,42-46]. Замість пожвавлення і швидкого зростання виробництва почався довготривалий спад (рецесія), який переріс у велику трансформаційну депресію. Розмах і глибина рецесії, що відбувалася разом з ринковими перетвореннями, виявилися значно масштабнішими, ніж ті, які передбачали. Вони застали зненацька населення постсоціалістичних країн.

Падіння виробництва тривало 2-3 роки в Польщі, Албанії, Латвії, Румунії, Словенії, Чехії, 4-5 років - в Грузії, Литві, Узбекистані, Казахстані, Киргизії, Болгарії, Вірменії, Словаччині, Угорщині, Хорватії, 6-7 років - в Азербайджані, Білорусі, Молдові, Росії, Туркменістані і 10 років - Україні. У Польщі ВВП зменшився в період рецесії майже на 20%, в Росії на 40%. В Україні - більше, ніж на 60%, а зростання почалося лише після тривалої трансформаційної депресії тільки у 2000 р. Депресія найсильніше проявила себе у найбільших постсоціалістичних країнах - Росії і Україні в яких проживає близько 200 млн. чоловік [7,4; 12,42-45].

Важливою особливістю 1991-1999 рр. в Киргизії, Таджикистані і Туркменістані стала аграризація економіки, яка прояви-

лась в підвищенні частини зайнятих в сільському господарстві, особливо в Киргизії і Таджикистані. Крім того, в цих країнах, а також в Узбекистані відбувалася деіндустріалізація економіки, проявом якої стало падіння зайнятості населення в промисловості і недостатнє її інвестування. Це привело до появи елементів розладу найважливіших галузей економіки Казахстану, Киргизії, Таджикистану, і в деякій мірі – Туркменістану [20,82-84].

За 1989-1999 рр. сукупний ВВП усіх постсоціалістичних держав був тільки у 7,6 рази більший ніж у 1989 р. Причому країн СНД – у 6,8 рази, і майже у 9 разів – держав ЦСЄ. Тільки у 2000 р. країнам ЦСЄ за показником ВВП вдалося повернутися до рівня 1989 р. А країнам СНД для досягнення цього рівня потрібно буде ще 8-10 років. [7,12].

Соціальна ціна ринкових трансформацій у всіх постсоціалістичних країнах виявилась вище тієї, що передбачили. В той же час, як тільки 20% населення покращили свій життєвий стандарт, то майже третина перетворилась в «нових бідних». За даними ООН, в 2000 р. 147 млн. чол. країн колишнього соціалізму мали прибуток менше 4 дол. в день, тоді як в кінці 80-х рр. до цієї категорії відносилися лише 14 млн. чоловік. Крім того за роки реформ у всіх постсоціалістичних країнах швидко зросло безробіття, яке у 2000 р. досягло 10-14% працездатного населення [7,13].

В більшості постсоціалістичних країн відбувається помітне скорочення державної підтримки охорони здоров'я, культури, науки і освіти. І це проходить в той період, коли в світі посилюються соціальні функції держави. Остаточо зникли уявлення про те, що на основі неолібералізму ринкові відносини збережуть усі переваги соціалістичного патерналізму і додадуть до них усі матеріальні багатства, які обіцяє економічна свобода.

Причину такого економічного становища більшості постсоціалістичних країн можна пояснити не тільки і не стільки спадщиною соціалістичного минулого. Вирішальне значення має виразне політичне керівництво і рішуча воля реформаторів. Правильна політика відіграє істотну роль. Крім того, реформатори недооцінили важливість інституційного аспекту розбудови ринкової системи і переоцінили темпи лібералізації.

Процес глобалізації досить суперечливо і своєрідно впливає на постсоціалістичну трансформацію. З одного боку, він небачено розширює можливість окремих країн щодо оптимізації використання наявних ресурсів, удосконалення техніки і технології, постійного оновлення, уніфікації, поширення, введення

єдиних митних правил, доступних тарифів, переходу до побудови нової, постіндустріальної економіки, запровадження спільних критеріїв у політиці, стандартів у демократії і захисті громадянських прав і свобод. Завдяки глобалізації процес запозичення нових технологій, в першу чергу, інформаційних і комп'ютеризації суттєво сприяє зростанню продуктивності праці, зумовлює випереджувальні темпи підвищення кваліфікації робочої сили і зростання виробництва.

З іншого боку, глобалізація обмежує свободу трансформованих країн у виборі в сфері економічної політики, в методах розбудови інституційної системи ринкового господарства. Фінансова і торгівельна політика урядів постсоціалістичних країн має рахуватися з глобальними вимогами міжнародних організацій: Міжнародного Валютного Фонду, Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Світової організації торгівлі. Допомога високорозвинутих країн також не завжди являється ефективною, оскільки в дійсності вона є допомогою виключно для частини політичної і економічної еліти постсоціалістичних країн, яка взамін сприяє реалізації проектів і інтересів іноземних фінансових і бізнесових груп. В процесі глобалізації питання національності банкірів і підприємців стає дедалі менш значущим. Світова еліта, яка має міцніші зв'язки між собою і дедалі менше – зі своїми національними державами, відчуває себе не американцями, євреями чи росіянами, а членами великого світового клубу. Економіка постсоціалістичних країн на даному етапі ще дуже слабка інституційно, дуже бідна з огляду наявності капіталу і залежить від домінуючої частини світової економіки. В ключових секторах економіки провідні позиції захоплює чужий капітал і ТНК, споріднені з місцевими груповими інтересами і місцевою олігархією. Крім того, глобалізація сприяє шкідливому впливу кваліфікованої робочої сили та інтелекту. Вона негативно впливає на національну культуру і духовність, призводить до поширення масової культури, її вестернізації [3,69-71; 15,46-47].

Негативні наслідки глобалізації для постсоціалістичних країн – це результат сучасного бурхливого розвитку і не зовсім підготовлених до її регулювання суспільств. Світовий ринок, що постає внаслідок глобалізації, має як всі переваги, так і усі вади і недоліки всіх регіональних ринків. Трансформація також несе і те, і друге, а глобалізація – як додаткові блага і користь ринкової економіки, так і її ризики і загрози. В умовах глобалізації де-

далі більше з того, що відбувається в економіці конкретної постсоціалістичної країни, залежить від ситуації у взаємозалежному світовому господарстві. Але, натомість, у кожній країні проходить так багато різних явищ, діють такі різні політичні сили, що тільки політичний консенсус і врівноважена внутрішня економічна політика має істотне значення для розбудови демократичної держави і нової постіндустріальної економіки – складової глобальної світової економіки.

В цілому, глобалізація в перспективі несе більше шансів, ніж загроз для розвитку постсоціалістичної економіки. Але для того, щоб баланс був позитивним, не можна допустити втрати економічної незалежності країни, необхідно розробити відповідну програму інституційних реформ і, пов'язану з нею, національну стратегію випереджального соціально-економічного розвитку, яка зможе плідно для власної країни, її господарства, для всіх верств населення використати глобалізацію. Віднайти свій власний ефективний шлях, неповторний для кожного регіону планети – найважливіша задача постсоціалістичних держав. Але успіх в цьому заздалегідь не гарантований жодній з них.

Отже, і глобалізація, і трансформація постсоціалістичних країн – об'єктивні, невідворотні і взаємопов'язані процеси. Глобалізація сприяє побудові соціально орієнтованої ринкової економіки, розвитку демократії, розбудові правової держави і громадянського суспільства. Однак, щоб глобалізація приносила користь для суспільства, кожного громадянина, держави і економіки слід розумно керувати системною трансформацією. Постсоціалістична трансформація сприяє глобальній інтеграції локальних, національних і регіональних ринків. Успіх взаємодії глобалізації і трансформації в історичному аспекті являється позитивним. Але реальний результат залежить від суб'єктивного фактора – чітко розроблених теоретичних підходів і розумної політики.

Література

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. - М., 1999; Дилигенский Г. Глобализация в человеческом измерении. // МЭМО. 2002. - № 7; Партиев В., Черновская В. Развивающийся мир: глобализация или регионализация. // МЭМО. - 2002. - № 7; Кузнецов В. Что такое глобализация? // МЭМО. - 1998. - № 2; Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. - К.1999; Туроу Л. Будущее

- капіталізма. – Новосибірськ, 1999; Култыгин В.П. Незападные концепции глобализации // Личность. Культура. Общество. – 2002. Т.IV. Вып. 1-2.
2. Білорус О. Глобалізація. Прийняти виклик часу// Віче. – 2000. - № 12; Глобалізація і безпека розвитку / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко та ін. – К., 2001; Білорус О.Г. Загрози, виклики та імперативи глобалізації світового розвитку // Наука і науковознавство. – 2001 - № 3; Білорус О.Г. Між державним лібералізмом і демократичним реформаторством: Глобальний прогноз нової епохи в контексті українського шляху оновлення і розвитку // Віче. – 2002. - № 5; Гальчинський А. Глобальна криза чи криза глобалізації // Віче. – 2002. - № 1; Зленко В. Глобалізація і проблеми соціального розвитку // Віче. – 2002. - № 6; Поплавська Ж., Поплавський В. Україна в контексті глобалізації. Як уникнути аутсайдерства? // Віче. – 2002. - № 7; Павленко Ю.В. Глобалізація та його протиріччя // Наука і науковознавство. – 2000.- № 3; Павленко Ю.В. Небезпека глобалізації: Роздуми з приводу монографії “Глобалізація і безпека розвитку” // Наука і науковознавство. – 2001. - № 3; Калиновський В.Б. Контури демократичної глобалізації // Грані. – 2003. - № 1; Шепелев М.А. Глобалістика. В 2-х частях. – Днепропетровск, 2001.
  3. Білорус О.Г. Загрози, виклики та імперативи глобалізації світового розвитку// Наука і науковознавство. – 2001. - № 3.
  4. Бокало Н., Трохимчук С. Проблеми і перспективи демократії в країнах ЦСЄ (на прикладі Вишеградської четвірки) – Львів, 2000.
  5. Бураковський І. Посткомуністичні країни: перелоги системної трансформації // Політична думка. – 1998. - №12.
  6. Бухарин Н. Миронов В. Политические силы в постсоциалистических обществах: Республика Польша // Общественные науки – современность. – 1992. - № 1.
  7. Десять лет системной трансформации в странах ЦВЕ и в России: итоги и уроки// Мировая экономика и международные отношения – 2000. - № 15.
  8. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // Політична думка. – 1998. - № 1.
  9. Конституції нових держав Європи та Азії. – К. 1996.
  10. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М. 1998. – Т.3.
  11. Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2000. - №3.
  12. Кудров В.М. Центральная и Восточная Европа: десять лет перемен // МЭМО. – 2001. - № 1.
  13. Примуш М. Чеський політичний ландшафт наприкінці 90-х років // Нова політика. – 2001. - № 4.
  14. Павленко Ю.В. Глобалізація та її протиріччя// Наука і науковознавство. – 2000. - № 3.

15. Поплавська Ж., Поплавський В. Україна в контексті глобалізації. Як уникнути аутсайдерства // Віче - 2002. - № 7.
16. Приходько В.О. "Нижня" революція в Чехословаччині та формування нової внутрішньої та зовнішньої політики. – Ужгород, 1999.
17. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). – К., 1999.
18. Ткач Д. Угорская рапсодия «плану Сечени» // Віче – 2002. - № 8.
19. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. – К. 2002.
20. Фридман Л. Центральная Азия: структурные сдвиги в экономики // МЭМО. – 2002. - № 7.
21. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. – Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч.1. – М., 2002.
22. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.3 Трансформация 90-х годов. Ч.2. - М., – 2002.

**ВЕТОХІНА В.О., доцент,
кандидат історичних наук**
МІШАЛОВА О.
*студентка V курсу
історичного факультету*

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ТРАДИЦІЇ МОСКОВСЬКОЇ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНІЙ МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ

Сучасні Росія є однією з найвпливовіших країн світу. Вона входить до складу "Великої вісімки", Ради Безпеки ООН, відіграє вирішальну роль в СНД, приймає участь в роботі багатьох інших міжнародних організацій, тобто, завдяки своїй активній зовнішній діяльності є важливим чинником світової міжнародної політики. Для України Російська Федерація є найбільшим північним та східним сусідом, що об'єктивно впливає на її внутрішню та зовнішню політику, на міжнародну ситуацію у Східній Європі загалом. Саме тому конкретно-історичні аспекти становлення Росії у якості великої держави не можуть не привертати уваги дослідників.

Історія – циклічний процес. Імперії створюються, об'єднують в своїх межах півсвіту і розпадаються. Змінюються час, умови, причини, центри, але сутність цього процесу лишається незмінною протягом всього розвитку людства. Так, близько 500 років тому Московському князівству вдалося увійти в міжнародну політику незалежною державою, претендуючи на гегемонію у Східній Європі і право відстояти цю позицію. Спочатку в орбіту її впливу, а потім і до її складу, увійшли практично незалежні князівства-держави східних слов'ян, а потім й інші сусідні держави, які перебували в зоні її національних інтересів або загрожували їм. З часом Росія приєднала до себе більшість країн Північної Азії та Центральної і Східної Європи, зокрема, й Україну. Політика російських державців щодо них завжди була продуманою та далекоглядною. Це актуалізує дослідження російської зовнішньої політики в історичній ретроспективі, зокрема, періоду творення централізованої держави (друга половина XV-XVI ст.), коли закладалися її основи, формувалися традиції, напрями й засоби досягнення зовнішньополітичних цілей.

Дослідження історичних циклів було б поверховим і неповним без з'ясування закономірностей історичної генетики, яка регулює процеси спадковості, змінності й відбору у розвитку країн і народів. В основі своєї генотип будь-якого суспільства (й держави також) лишається стабільним протягом тисячоліть. Разом з тим, він періодично поповнюється, збагачується досвідом народів і поколінь, що дозволяє накопичувати потенціал суспільства, легше адаптуватися до різких перемін в оточуючому середовищі.

Понад десять років тому розпалась "Радянська імперія", на теренах якої утворився ряд незалежних держав. Проте вплив Росії на політику і економіку цих держав є доволі потужним, що в перспективі може позначитися на подальшому їх самостійному розвитку. Тому предметом даної історичної розвідки обрано процеси наслідування у зовнішньополітичному курсі Московського князівства порубіжжя XV-XVI ст. і Російської Федерації на зламі XX-XXI ст.

Досліджуючи зовнішньополітичний курс Росії протягом другої половини XV-XVI ст., ми дійшли наступних висновків. По-перше, основними напрямками зовнішньої політики Росії даного періоду виступають західнохристиянський (європейський)

та східному сульманський (азіатський). Досить цікавою, хвилюючою є динаміка досягнення зовнішньополітичних завдань Москви: успіхи в одному напрямі доповнювались успіхом в іншому. Наприклад, завоювання Новгородської боярської республіки (1478 р.), яке практично вирішило долю Тверського князівства та Псковської республіки, стало передумовою більш впевнених дій великого московського князя Івана III у східному напрямі, результатом яких було звільнення Русі від монголо-татарської залежності (1480 р.).

По-друге, завдяки зовнішньополітичній активності протягом вказаного періоду Росії вдалося збільшити свою територію (на кінець XVI ст. до 5400 тис. км² [14,76]); включити до складу держави народи Поволжя, Уралу, Західного Сибіру, що посилювало багатонаціональний характер населення країни та її вплив у Європі та Азії. Ще за Івана III (1462-1505) Московське князівство перетворилося у європейську державу, з якою рахувалися не лише сусідні держави, а й Венеціанська республіка, Папа Римський, імператор Священної Германської імперії. Так, організуючи шлюб Івана III з небогою останнього візантійського імператора Софією Палеолог, Папа сподівався на можливість розповсюдження католицизму на Русі [11,211].

По-третє, основою для здобуття вдалих міжнародних позицій Російської держави було: а) зручне геополітичне розташування країни (що до останньої чверті XV ст. забезпечувало прикриття його територій від безпосередніх нападів іноземних загарбників сусідніми руськими землями: з північного сходу і сходу – Ярославським, Ростовським і Нижегородським князівствами; з півдня – Рязанським та дрібними князівствами по верхній Оці; з заходу – Смоленським князівством до захоплення його Вітовтом (1404 р.); з північного заходу – землями Новгородської і Псковської республік; з півночі – Тверським князівством. До того ж Московська держава розташовувалась на перехресті важливих торгових шляхів, що забезпечувало її економічний розвиток і піднесення); б) сприятливі історичні умови (дезорієнтовані занепадом Золотої Орди сусіди на сході; ослаблений золотоординської навалою та внутрішнім розбратом Київ на півдні; незрівнянно менша войовничість Литовського князівства на заході та вдала внутрішня політика самих московських князів (створення апарату державної влади, упорядкування законодавства, роздача в умовне володіння земель служивим людям тощо)).

По-четверте, у досягненні зовнішньополітичних інтересів своєї країни московські правителі використовували різні засоби: а) політичного характеру, наприклад, династичні шлюби. Так, одруження Івана III з Софією Палеолог дозволило йому розглядати і репрезентувати світові свою державу як наступницю Візантійської імперії. Викупивши право на візантійський престол у царевича Андрія, брата дружини, великий московський князь почав використовувати зображення двоголового орла в своєму гербі [12,36]. Не менш цікавим та дієвим зовнішньополітичним засобом був процес формування партії прихильників у державах, приєднання яких прагнула Москва. Зокрема, В.Й. Ключевський зазначає, що з другої половини XV ст. стає помітним пряме втручання місцевих кіл у справу приєднання навколишніх Московському князівству земель [9,103]; б) ідеологічного (наприклад, ідея про божественне походження князівської влади). За В.Й. Ключевським, московський князь відчує, що значно піднісся над іншими, тому шукав богословської міри визначення свого зросту [9,118]. Також цікавим є виправдання своїх претензій на рівність серед європейських правителів в "Сказании о князьях Владимирских", де з'являється новий родовід великих московських князів, що веде їх рід від римських імператорів [5,12]; в) економічного (надання Іваном IV виняткових прав на транзитну торгівлю і різні митні пільги англійським купцям [1,64]); г) воєнного характеру (наприклад, захоплення Новгородської республіки). Московські князі не нехтували також і політичним ошуканством (наприклад, ліквідація Новгород-Сіверського князівства), інтригами.

По-п'яте, велику роль у проведенні зовнішньої політики Росії періоду творення централізованої держави відігравали московський цар та московське дворянство. Відомий дослідник доби Івана IV Грозного Р.Г.Скринніков зазначає з цього приводу: "Определяя внешнею политику России, Иван руководился больше собственными нетерпением и высокомерием, нежели трезвым расчетом" [14,71].

Загалом можна зробити висновок, що досліджуваний період був дуже важливим в історії Росії. Це час її бурхливого розвитку та зміцнення, створення основ майбутньої могутності. Вдале проведення зовнішньої політики та її здобутки відіграли у

цьому процесі одну з найважливіших ролей. Вдала, як і невдала, зовнішньополітична діяльність Російської держави традиційно має величезний вплив на її внутрішньополітичний розвиток. Так, приєднання до Московського князівства у другій половині XV ст. нових територій (Ярославського князівства (1463 р.), Новгородської республіки (1478 р.), Тверського князівства (1485 р.), Чернігівського (1487 р.) та Новгород-Сіверського (1494 р.) князівств), з одного боку, та звільнення від монголо-татарської залежності з іншого, зумовило необхідність створення першого в Московській державі апарату влади, складання "Судебника" (1497 р.); вдалі завоювання Івана IV спричинили подальше удосконалення органів державної влади, законодавства; невдалі азовські походи Петра I (1695-1696 рр.) наштовхнули його на думку про якнайшвидшу модернізацію Росії як умови її подальшого розвитку; поразка Російської імперії в Кримській війні (1853-1856 рр.) породила реформи 60-х рр. XIX ст.; зовнішньополітичні амбіції Радянського Союзу значно впливали на долю його народів (наднапруження усіх економічних сил країни з метою гідного протистояння Заходу).

На перший погляд між Росією середини XV ст. та Росією початку XXI ст. мало спільного, хіба що те, що вона знову стверджується на міжнародній арені. У XV ст. Росія декларувала своє політичне правонаступництво Київській Русі та релігійне – Візантійській імперії, наприкінці XX ст. – СРСР. Схожою є і міжнародна ситуація, в якій опиняється в зазначені часи Росія. 29 травня 1453 р. пав Константинополь, а отже й Візантійська імперія. Виникає реальна загроза існуванню західного світу. 11 вересня 2001 р. скоєні у США – наймогутнішій державі світу – терористичні акти довели абсолютну незахищеність будь-якої держави перед загрозою, що знову йде зі Сходу. Світ знову об'єднується перед лицем загального ворога, як і у другій половині XV ст. Але, якщо у той час об'єднуючою основою для блоку західноєвропейських країн і Московської держави було християнство, а виразником інтересів держав Західної Європи виступав папа Римський, то сьогодні таким об'єднуючим елементом виступають демократичні ідеї, що базуються на християнських принципах свободи, рівності, поваги, а інтереси Заходу репрезентують США. Тобто теракти в Америці призвели до зміни міжнародного статусу Росії і як падіння Візантійської імперії, зумовили особливий інтерес західного світу до неї, необхідність

співпраці для гарантії власної безпеки, що безперечно є добрим шансом для Росії почати відновлювати статус наддержави.

Яскравим прикладом нового ставлення міжнародного товариства до Росії є зміна його поглядів на чеченську проблему. Майже одразу після терористичних атак у США, було згорнуто моніторингову діяльність Ради Європи в Чечні, а сама можливість постановки в ПАРЄ проблеми дотримання прав людини і захисту мирного населення Ічкерії виглядає нині майже неймовірною. Позиція Російської Федерації після терактів полягала в тому, щоб переконати світ, що в Чечні діють такі самі терористи, як і ті, що знищили споруди Світового торговельного центру і, що саме США, НАТО та ЄС приєднуються з цього моменту до Росії, яка вже кілька років власними зусиллями веде антитерористичну боротьбу. Світ начебто приєднався до російських зусиль, перейнявши навіть специфічну фразеологію: термін "анти-терористична операція" є російським від початку другої чеченської компанії, і саме цей термін офіційний Вашингтон використовує у своїй акції в Афганістані [16,87].

Це свідчить, що сьогодні своїм основним союзником у боротьбі з тероризмом Вашингтон вбачає Росію і середньоазіатські республіки, в яких остання домінує. Тому, якщо раніше політика США була спрямована на стримування впливу Росії у багатьох регіонах світу, зокрема, на Кавказі, то тепер у обмін підтримки боротьби з тероризмом США надають Росії широких повноважень для посилення свого впливу у цьому регіоні [17,83].

Отже, події осені 2001 р. є каталізатором нового витка міжнародного розвитку Росії, створивши їй для цього сприятливі зовнішньополітичні умови, які керівництво країни намагається використати і у внутрішньої, і у зовнішньої політиці. До того ж, на думку К. Головинського, зовнішня політика В. Путіна стала ресурсом для реалізації "російського економічного проекту". В часи Радянського Союзу було навпаки: внутрішні ресурси використовувались для реалізації зовнішньополітичних амбіцій [6,36]. Економіка Росії поступово "здіймається на ноги". Вона значно легше і швидше пережила наслідки фінансової кризи 1998 р., ніж то вважали на Заході. У державі почався період макроекономічної та фінансової стабілізації: з літа 1999 р. зростає промислове виробництво і ВВП (валовий внутрішній продукт),

що стало основою поступового відновлення довіри до уряду Російської Федерації з боку міжнародних фінансових організацій, іноземних кредиторів, інвесторів, а також промислових і торговельних компаній [3,32]. Великого значення у прискоренні економічного розвитку в країні набуває протекціоністська політика уряду, направлена на зміцнення економіки держави, що є передумовою успіху у намаганні Росії відновити свій міжнародний авторитет у сфері освіти, культури і технологій [7,97]. Прийняття нового Податкового кодексу є виразним свідченням серйозного практичного підходу російського керівництва в досягненні цієї мети. Вагоме значення для зовнішньоекономічного іміджу Росії має нещодавнє надання їй статусу держави з ринковою економікою, що наполовину, ймовірно, є політичним рішенням. Економічна міць Росії в недалекому майбутньому – безперечна, зважаючи на її величезні природні багатства, особливо такі вагомні, як нафта і газ.

Гарантом і основною умовою успішного економічного розвитку держави має стати стабільний політичний розвиток, забезпеченням якого займається президент Російської Федерації В.В.Путін. Введення системи семи територіальних округів над 89 регіонами-суб'єктами, зміна характеру управління суб'єктів Федерації направлені на посилення цілісності Російської держави. Показовим є те, що радикальна реформа державного устрою країни була впроваджена в життя президентським указом і трьома його законопроектами про зміцнення Федерації. Політолог Р.В. Ривніна зазначає, що хоча за Конституцією РФ це є прерогативою президента, однак не виключена можливість більш демократичного шляху проходження таких значних реформ, обговорення їх з самими суб'єктами Федерації, з місцевими адміністраціями, що дозволяє дійти висновку про апаратно-бюрократичний метод управління другого президента РФ [13,33].

Отже, можна зробити висновок, що зазначені дії В. Путіна демонструють його прихильність до авторитарного курсу управління країною. Тому не безпідставно останнім часом деякі російські політологи заговорили про трансформацію режиму часів В. Путіна від "чистої" демократії (яка, з окремими застереженнями, існувала за часів Б. Єльцина) до "керованої" демократії: "суспільство бажає відновлення керуючої та регулюючої ролі

держави у тій мірі, в якій це необхідно, виходячи з традицій та існуючого стану країни" (В. Путін) [6,36].

Цікавим щодо цього є дослідження історика і політолога А. Левандовського, в якому вчений доходить висновку, що Росія в своєму історичному розвитку неодноразово опинялась під постійним впливом одного з двох міфів про владу – пануючого, направленого на збереження існуючого стану речей і такого, що трактує державу з серйозними проблемами як країну загального благоденства, та революційного, який обіцяв це благоденство після грандіозного перевороту в усіх сферах російського життя. А. Левандовський стверджує, що протягом останніх десяти років у Росії повторився міфологічний цикл колись пережитий країною у ХХ ст. (використання більшовиками революційного міфу для захоплення влади і перехід до оновленого пануючого міфу за Й.Сталіна у 30-х роках). Використовуючи міф революційного оновлення, проголошуючи наміри знищення "старих ідеалів", Б.Єльцин та його прихильники прийшли до влади, останній при цьому напряду ототожнювався з образом борця-реформатора. Проте пізніше, коли Союз вже був зруйнований і "шокова терапія" відкинула за межу бідності більшість населення, країна побачила іншого Б.Єльцина, такого, що вводив війська до Чечні, боровся з противниками реформ і наводив порядок "твердою рукою". "Молоді реформатори" відступили на раніше підготовлені позиції – банківські структури, приватні компанії, а на перший план вийшли генерали типу Грачова. Тобто дуже швидко міф про героя-революціонера, визволителя і реформатора перетворився у міф про Господаря, а у єльцинському виконанні ще і у фарс, оскільки риси лжеміфу проглядали в ньому від самого початку політичного злету [10,118]. До того ж Господар увесь час хворів, паузи в його публічних виступах були все довшими і міф... помирає. Проте, на думку А. Левандовського, він обов'язково, зважаючи на дивовижну особливість російської міфології, постане знову з попелу, подібно Феніксу [10,118].

Спостерігаючи сучасну політичну ситуацію в Росії, можна стверджувати, що названий дослідник був абсолютно правий – міфологія відродилась, проте на якісно новій основі. В сучасному образі президента Росії В.Путіна діалектично поєднані реформатор і Господар. В.Путін став символом відродження самої

Росії на противагу постійно хворіючому Б. Єльцину, який отожднювався з "хворіючою" державою. В.Путін – політик нового типу: молодий, активний, рішучий та стриманий. Ці риси, звичайно, впливають на сприйняття його образу і в Росії, і за її межами. Тим паче, що у зовнішній політиці країни президент дотримується жорсткого прагматичного курсу: "Росія більше не намагається нав'язувати свою волю державам, що знаходяться на іншому боці Землі... Ми абсолютно не бажаємо втручатися у всі конфлікти: нам вистачає власних внутрішніх проблем. Ми втручаємося лише у двох випадках: якщо це нас безпосередньо торкається, або якщо всі сторони, що беруть участь у будь-якому конфлікті, звертаються до Росії з проханням про допомогу у виробленні рішення" (В.Путін) [6,37].

10 липня 2000 р. була оприлюднена Концепція зовнішньої політики Російської Федерації, в якій фіксується положення щодо виникнення нових викликів і загроз національним інтересам Росії. У ньому йде мова про те, що посилюється тенденція до створення однополярної структури світу при економічному та силовому домінуванні США, наслідками чого можуть бути дестабілізація міжнародної обстановки, провокування напруженості та гонки озброєнь, посилення міждержавних суперечностей, національної та релігійної ворожнечі. За таких умов метою Росії проголошується цілеспрямоване сприяння формуванню багатополлярної системи міжнародних відносин, яка реально відображає багатолікість сучасного світу з різноманіттям його інтересів [15,118].

Саме багатолікість сучасного світу, процеси глобалізації та інтеграції з одного боку, поділ світу на розвинутий Північ та відсталий Південь – з іншого, розмаїтість національних інтересів Російської Федерації утруднюють чітке визначення напрямків її зовнішньої політики на початку ХХІ ст. Всі держави світу можна поділити на певні пояси відповідно ставлення до них Росії. Перший пояс складають держави СНД. Політика російського уряду щодо них зводиться в основному до максимального зближення та інтеграції незалежних країн до складу РФ. До сих пір, за офіційним трактуванням, відносини з державами СНД є пріоритетними у зовнішній політиці Росії. Остання намагається перетворити Співдружність в динамічне інтеграційне співтовариство, засноване на принципах рівноправ'я і поваги національних

інтересів всіх його членів [4,62]. Співпраця та інтеграційне зближення з країнами СНД є надзвичайно важливими і з точки зору її безпеки, оскільки пояс дружніх держав слугуватиме гарантом безпеки та територіальної цілісності Росії. До того ж, як зауважує К. Брутенц, такий пояс є достатньо вагомим для статусу Росії як великої євразійської держави і полюсу сили в загальнопланетарній системі. Тільки у цьому напрямку Російська держава ще має перспективу стати одним зі світових центрів інтеграції [4,62].

Наступний пояс складають держави-сателіти колишнього СРСР, країни Центральної та Східної Європи. Політичний вплив Москви на них з розпадом Радянського Союзу значно послабився, а економічні позиції послаблюються по мірі вступу зазначених країн до ЄС. Дослідники В.В. і Л.В. Бойцови зазначають, що вступ держав ЦСЄ до ЄС може супроводжуватись подальшим падінням товарообігу з Росією, погіршенням умов доступу російських товарів на ринки цих країн [2,86]. Певне напруження у відносинах урядів цих країн з Москвою викликане вступом або лише наміром вступити їх до НАТО, військово-політичної організації, вирішальний вплив на яку має основний геополітичний конкурент Росії – США.

Третій пояс складають усі інші країни світу. Серед них можна виділити держави західного світу (країни Західної Європи, Північної та Південної Америки) та східного (країни Азії та Африки).

Отже, можна зробити висновок, що загалом для Росії XXI ст. є характерними її геополітично та історично зумовлені два основних напрямки, а скоріше підходи, до співпраці з країнами різних цивілізаційних типів: східний та західний. Необхідно підкреслити також, що для Росії другої половини XV ст. і початку XXI ст. пріоритетною є політика по відношенню до найближчого зарубіжжя, розуміння російського керівництва важливості і необхідності гегемонії держави у цьому регіоні для її подальшого посилення.

Цікавим щодо цього є спроби проектування можливого майбутнього Росії у результаті надання абсолютного пріоритету одному з її геополітично зумовлених напрямків зовнішньої політики. Відповідно можливі два варіанти: а) Континентальний союз,

каркасом якого повинен стати геополітичний трикутник "Росія – Індія – Китай", що об'єднає найбільші країни Сходу і Росію-Євразію, тобто ключові регіони Старого Світу, які концентрують у собі найбільші культурні та біосферні багатства [8,7]; б) Європейська конфедерація, до складу якої могли б увійти Російська Федерація та Європейський Союз. За образним висловом В. Шнейдер-Детерса, ця конфедерація могла б стати домівною для двох родин, де спільно жили б і працювали народи ЄС і РФ. Практично ідея спільного економічного простору на території від Атлантичного до Тихого океанів могла б здійснитися у разі вступу Росії до ЕФТА (Європейська асоціація вільної торгівлі, яка об'єднує ті західноєвропейські країни, що не входять до ЄС), яка з 1 січня 1994 р. на підставі угоди, укладеної в травні 1992 р. в Порту, утворила спільно з ЄС "європейський економічний простір" (СЕР). Необхідно зазначити, що укладена в Порту угода не направлена на політичну інтеграцію, в ній не висувається вимога про передачу частини суверенних повноважень на рівень наднаціональних органів, що є необхідною умовою членства в ЄС. Тому розширення ЕФТА шляхом залучення до її складу Російської Федерації уявляється досить реальною можливістю конкретизувати концепцію "Великої Європи", яка відбиває ідею, що "Європа" – це щось більше за Євросоюз [18,72].

Серед засобів досягнення цілей зовнішньої політики Росії важко визначити пріоритетні. Загалом тому, що на початку ХХІ ст. вони використовуються найбільш комплексно, ніж у попередні часи і набувають найрізноманітніших форм втілення. Необхідно тільки підкреслити, що в новій Воєнній доктрині РФ від 21 квітня 2000 р. у прямій формі заявлено: "Російська Федерація залишає за собою право на застосування ядерної зброї у відповідь на використання проти неї або її союзників ядерної та інших видів зброї масового знищення, а також у відповідь на широкомасштабну агресію із застосуванням звичайної зброї у критичних для національної безпеки РФ ситуаціях" [15,117], чого не позначалося у попередній Воєнній доктрині 1993 р.

Таким чином, можна зробити загальний висновок про те, що історія повторюється, і Росія на початку ХХІ ст. знову, як колись на початку ХVІ ст., починає шлях сходження до своєї могутності, спираючись на власні традиції внутрішньої і зовні-

шньої політики. А оскільки в нашу епоху плин Історії прискорюється, припускаємо, що Росія сьогодні здобуде статус наддержави в значно менший проміжок часу, ніж його необхідно було Московській державі для перетворення на Російську імперію.

Література

1. Бахтин А.Г. Причины присоединения Поволжья и Приуралья к России // Вопросы истории. – 2001. - №5. – С. 52-68.
2. Бойцова В.В., Бойцова Л.В. Европейский союз: расширение на восток // Общественные науки и современность. – 2002. - № 2. – С. 78-87.
3. Барко Ю. Тернистый путь к партнерству. Россия и Европейский союз // Свободная мысль XXI. – 2001. - № 2. – С. 24-40.
4. Брутенц К. Внешняя политика России: новый этап? // Свободная мысль XXI. – 2001. - № 1. – С. 62-72.
5. Головатенко А. Русь между Западом и Востоком // История. – 1999. - № 35. – С. 11-14.
6. Головинський К. Зовнішня політика Російської Федерації за часів Єльцина та Путіна. Порівняльний аналіз на основі психологічних портретів // Нова політика. – 2002. - № 1. – С. 35-38.
7. Евангелиста М. Геополитика и будущее Российской Федерации // Полис. – 2002. - № 2. – С. 82-99.
8. Иванов А.В. Евразийское мировоззрение и геополитические приоритеты России в XXI в. // Вестник МУ. Серия 12. Политологические науки. – 2000. - № 3. – С. 3-22.
9. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. Т. 2. Курс русской истории. Ч. 2. – М., 1987. – 447 с.
10. Левандовский А. Оружие мифа. Миф как средство легитимизации власти в России // Свободная мысль XXI. – 2001. - № 2. – С. 107-118.
11. Попов Л.В. Династические браки и "брачная дипломатия" в Центральной и Восточной Европе XI-XVII ст. // Новая и новейшая история. – 2000. - № 3. – С. 206-214.
12. Ражнев Г.В. Государственный герб России: история и современность // Военно-исторический журнал. – 2001. - № 4. – С. 36-42.
13. Рывкина Р.В. Какие варианты будущего возможны? // Общественные науки и современность. – 2001. - № 4. – С. 27-35.
14. Сахаров А.М. Образование и развитие Российского государства в XIV-XVII ст. – М., 1969. – 224 с.
15. Смоленюк В. Особливості законодавчого забезпечення національної безпеки Російської Федерації (погляд з України) // Право України. – 2001. - № 3. – С. 116-119.

16. Сушко О. Нові глобальні реалії та ситуація у пострадянському просторі // Політична думка. – 2001. - № 4. – С. 84-93.
17. Чуладзе Я. Момент повернення до істини. Геополітика Кавказу в умовах становлення світового порядку // Політика і час. – 2002. - № 2. – С. 79-83.
18. Шнайдер-Детерс В. До конкретизації концепції "Великої Європи" // Політична думка. – 2000. - № 4. – С. 70-79.

ЖУРБА Л.В.
асистент

КВЕБЕКСЬКА ПРОБЛЕМА В КАНАДІ: СПРОБА АНАЛІЗУ

Одним з найважливіших досягнень світового співтовариства, наслідком його довгого й тернистого сходження до правової культури та цивілізованих форм міжнародних відносин, які, як відомо, засновані на рівності та взаємній повазі прав усіх без винятку народів, є право націй на самовизначення.

Право націй на самовизначення передбачає суверенне право кожного народу, кожної нації самим, без будь-якого втручання й тиску зі сторони, вирішувати всі питання свого життя, суспільного і державного устрою, взаємовідносин з іншими народами й країнами. Воно має всеохоплюючий характер і є правом усіх націй і народів світу, незалежно від їх кількості та місця проживання.

В епоху глобалізації лозунг “права націй на самовизначення” лише на перший погляд здається чимось віджитим та архаїчним. Світовий приклад показує, що успішне входження країн в глобальну економічну систему зовсім не гарантує пом’якшення міжнаціональних суперечностей. Більше того, глобалізація і націоналізм ідуть рука об руку: залежно від того як світ стає все більш уніфікованим, етнічні меншини відчувають постійний неспокій. Деякі дослідники цього питання вбачають прямий зв’язок між входженням країн в новий, глобальний світопорядок та посиленням націоналістичних рухів [10, 141]. Навіть принцип територіального націоналізму, принцип територіального визначення національності самі собою не гарантують ні від національних конфліктів, ні від сепаратизму. Навпаки, сучасній тенден-

ції формування планетарної цивілізації протистоїть прямо протилежна тенденція – сепаратистська. Прагнення “відокремитися”, відособитися, освячене лозунгами збереження політичної, культурної, релігійної самостійності, стало знаменом часу. Про це переконливо свідчать дуже різні за своєю суттю явища – наприклад, розпад СРСР і Югославії, ісламський фундаменталізм, міжетнічні конфлікти в Косово, Чечні, Північній Ірландії, Країні Басків, рух за відокремлення провінції Квебек від Канади. “Дана сфера визначає один із найбільших викликів XXI ст.”, - констатує політолог І. Воронов [4, 53].

Канада в даному контексті просто унікальна: в світі немає іншої країни, де до сепаратистів і сепаратизму відносились би так толерантно. Проблема Квебека на сьогодні особливо актуальна для теорії і практики світового федералізму. Одна із особливостей даної проблеми полягає в запереченні силових методів її вирішення, незважаючи на загострення відносин між Оттавою і провінцією. Всі спроби вирішення цієї проблеми носять конституційний і законодавчий характер. І якщо розпад Канади все ж таки станеться, це буде феноменальний випадок загибелі квітучого державного організму в ім'я декількох постулатів демократії, в тому числі і тези про право націй на самовизначення.

Події в Канаді наприкінці ХХ ст. набули міжнародного резонансу і прикували увагу вчених всього світу. Серед питань, що викликають найбільшу зацікавленість можна назвати такі: історія появи і фактори розвитку франко-канадської проблеми, теорія і практика сепаратистів Квебеку, проблема власне територіального відокремлення, підстави та принципи реалізації права на відокремлення, прогнозування подальшого розвитку проблеми, аж до виходу Квебеку зі складу Канади, виділення сценаріїв подальшого розвитку країни без цієї провінції. Серед вітчизняних вчених ці питання досліджували К.Ю.Барановський, Н.Б.Банцекін, А.В.Обиденкова, А.О.Захаров [2;1;12;10]. Всі вони сходяться в одному, що першопричину сучасних проблем Квебеку слід шукати в системі канадського федералізму.

Згідно концепції дуалістичного федералізму акцентується увага на тому, що в основі федеративного союзу лежить об'єднання двох націй, які мають різну культуру, мову, традиції (наприклад, англо-канадці та франко-канадці в Канаді). Звідси

федерація кваліфікується як діархія (двовладдя). Інший варіант концепції дуалістичного федералізму наголошує на двоїстості суверенітету в федерації: суверенітет федеративного утворення і його членів. Звідси випливає висновок про можливість повернення колишніх повноважень і створення власної держави. Такі ідеї особливо популярні в канадській провінції Квебек, яка являє собою найбільш яскравий приклад дуалістичної концепції федералізму.

Питання про національний, культурний і мовний дуалізм стоїть в центрі дискусії навколо єдності Канади більше 100 років з дня прийняття Акту про Британську Північну Америку (або Конфедеративного договору) 1867р. Передумови ж виникнення франко-канадської проблеми з'явилися більше двох століть тому, коли Великобританія заволоділа північноамериканськими колоніями Франції в 1763 р. внаслідок серії англо-французьких війн, що тривали майже століття. І якщо раніше національне питання стояло як проблема відносин європейців з корінним населенням – індіанцями, то тепер мова йшла про панування одного європейського народу над іншим. Адже франкомовне населення, яке налічувало більше 60 тисяч чоловік, уже вважало себе відмінною національною спільністю і називало себе “канадцами” [14,10]. Так завоювання Канади Англією спричинило нову національну проблему в Північній Америці.

При виробленні умов об'єднання англійських колоній в єдину державу стало зрозумілим, що створити унітарну систему державного устрою неможливо. Позиція демократичних сил Квебеку, а також регіоналізм приморських провінцій визначили провал ідеї унітарної держави.

Хоча в Конфедеративному договорі 1867 року не був визнаний і принцип рівноправності двох націй. Квебек розглядався лише, як одна із провінцій і не більше того. А це означало, що конституція затвердила під провінційною оболонкою неповну, невизнану франко-канадську державу. З цієї точки зору в Канаді утвердився централізований унітарний федералізм [14, 45].

Після підписання Акту про Конституцію 1867р. політична влада в Квебеку знаходилася в руках англо-канадців, в той час як франко-канадці були відсторонені від управління Канадою. Провідні позиції в економіці провінції також належали англо-

канадцям. Незважаючи на багаті природні ресурси Квебеку, рівень життя тут був набагато нижчим, ніж в середньому по країні, а рівень смертності та безробіття вищим. При чому, як наголошувалося вище, на час завоювання території сучасної Канади Великобританією у Франції в Квебеку вже склалася французька контркультура з власною системою обґрунтування політичної, економічної і релігійної моралі. Шовіністично ж налаштовані англо-канадці провокували антифранцузьку та антикатолицьку кампанію, за якою легко вгадувалася політика насильницької асиміляції франко-канадців [14, 88].

Американський дослідник національних проблем Р.Осборн вказує на різні обставини виникнення цих проблем: історичне проживання на даній території; дискримінація (утиски) регіону чи нації урядом, або іншою нацією; міжнародні угоди і спірні тлумачення цих угод; трактування основних законів; можливість зберігати та створювати свою власну культуру [13,122]. Зважаючи на це, слід зазначити, що в кожному окремому випадку це не одна причина, а специфічний комплекс причин.

Що ж до квебекської проблеми таким комплексом факторів, що загрожували цілісності Канади, стали соціально-економічні, національно-політичні та культурологічні фактори.

Дослідники вказують на особливу роль релігійного, лінгвістичного і конституційного факторів у протистоянні Квебеку федеральному уряду [12, 56-57]. Серед них мовне питання є одним із головних у системі взаємодії між етнічними групами та державою [11, 5]. Причому в Канаді на перший план виходила ідея захисту мови не тільки як символу ідентифікації та культури, а як засобу досягнення певних економічних вигод, оскільки мова має значення не тільки як засіб комунікації, а ще як найсильніший засіб соціального контролю та політичної тождності [3, 119]. Мова стала свого роду ідеологією квебекських націоналістів. Як зазначає один із російських дослідників, збереження французької мови визнано “ними в якості індикатора “живучості” квебекського етносу, його непіддатливості асиміляційним процесам” [2, 99].

Тривалий час у Канаді англійська мова переважала не тільки в провінціях, де англо-канадці становили більшість населення, а й у Квебеку, де франко-канадців налічувалося 82,4 % [6,5].

Як результат завершення територіально-політичного об'єднання країни, процесу становлення англо-канадської нації, прагнення прискорити перетворення Канади на державу-моноліт під лозунгом "Канада понад усе", в 1890 році було прийнято Акт про офіційні мови. Згідно з цим законом англійська мова стала єдиною офіційною. Більше того, в 1916 році парламент заборонив використання французької та інших мов як засобів навчання. І якщо раніше в Квебеку націоналістичні сили проводили оборонну політику, встаючи на захист французької мови, вимагаючи "забезпечення конституційної рівності французької і англійської мов по всій Канаді" [12, 57], то починаючи з 20-х років на зміну цій діяльності приходить наступальна політика, яка ставить перед собою мету не лише забезпечити французькій мові місце поруч з англійською, але й відібрати у останньої її привілейовані позиції в квебекському суспільстві. В Квебеку були створені і функціонували спеціальні установи, що повинні були провести в життя політику "франсизації": Рада з французької мови, Управління з французької мови; Споглядальна комісія, що здійснювала контроль над запровадженням законів та правил по проведенню мовної політики в Квебеку. Велася активна робота по вивченню та каталогізації французької мови Квебеку. Проте слід визнати, що англійська мова все ще домінувала в загальнофедеральних сферах (транспорт, промисловість, федеральні адміністративні установи). Так було до другої половини ХХ століття.

Іншою причиною розвитку та загострення франко-канадської проблеми є конституційний (або законодавчий) фактор і фактор національної самосвідомості квебекців. Поворотними подіями в процесі пробудження національної самосвідомості франко-канадців стали англо-бурська та Друга світова війни, які надали проблемі збереження національної ідентичності особливого значення. На кінець англо-бурської війни франко-канадці стали називати себе "квебекцями", а після Другої світової війни Квебек прийняв свій власний державний прапор як символ особливого статусу провінції. Франко-канадці почали пропонувати власний варіант федеративної системи, в рамках якої вони могли б вижити і розвиватися.

В ході швидкої індустріалізації Квебеку в 50-60-х роках минулого століття різко почало зростати міське населення. Збільшилася кількість франко-канадської буржуазії, незадоволеної своїм приниженим становищем і переважанням в економіці про-

вінції англо-канадців та розбудовою американських фірм і їх філій. Крім того в цей період федеральний уряд почав ще більше розширювати свої повноваження за рахунок прерогатив провінційних урядів, в тому числі і Квебеку. Англомовні жителі, які становили лише 10% населення провінції, обіймали 80% усіх керівних посад [5, 126]. За рівнем економічного розвитку і соціальної структури Квебек зрівнявся з провінцією Онтаріо. Разом з тим “вирівнювання” не супроводжувалося зміною основних показників, що характеризують положення трудящих мас. Квебек залишався провінцією з високим рівнем безробіття, серед франкомовних жителів він був на 20-30% вищим, ніж середньоканадський, і більш низьким рівнем життя, ніж в сусідніх провінціях [5, 127].

Подальше підпорядкування господарського життя Квебеку американським та англо-канадським корпораціям загострило не лише соціальні проблеми, але і супроводжувалося зростанням національної асиміляції. Вимоги вести діловодство англійською мовою, надання їй переваг у повсякденному спілкуванні і на виробництві ставили франкомовне населення у нерівноправне становище. Без знання англійської мови неможливо було отримати роботу. Крім того, середня заробітна плата франко-канадців була на 40% нижче, ніж у англо-канадців [12, 58]. Система освіти в провінції значно відставала від інших регіонів країни. Населення Квебеку все більш активно вимагало від місцевої влади захисту економічних інтересів та культурної самобутності франко-канадців.

В середовищі франко-канадських інтелектуалів сформувалось переконання, що “англомовний океан розмис маленький острів з ім'ям Квебек” [8, 18]. Таким чином, національне питання і соціально-економічні проблеми сплелися в єдиний вузол, готуючи більш глибокий сплеск національних почуттів: від “тихої революції” та гасла “Дві нації в одній державі” до заяви про відокремлення Квебеку від Канадської федерації.

В ході “мовчазної революції” Жана Лесажа (1960-1966 рр.) було проведено серію реформ, які поклали початок модернізації квебекського суспільства і сприяли підвищенню ролі франко-канадців в економіці Квебеку. На чергу дня постало питання ліквідації культурної несправедливості. В 1963 році було створено Королівську комісію по проблемам білінгвізму та культур. Назва комісії говорила саме за себе: правлячі кола Канади розглядали

національну проблему як проблему культурної автономії, керуючись у своїй роботі лозунгом “Одна країна – одна нація”. Основне завдання комісія вбачала у зближення між англо та франко-канадцями в галузі культури. В 1964 році квебекський уряд домігся від Оттави спеціального статусу в федеральних програмах, який ліг в основу так званого “кооперативного федералізму” [10, 139]. За іншими джерелами подібна політика отримала назву “рентабельного федералізму” [12, 59]. Тоді ж Квебек вперше почав вимагати права самостійно підписувати міжнародні угоди. На середину 1960-х років стало очевидно, що в контексті розмов про нову федерацію, про відновлення історичної справедливості, суверенітет в рамках єдиної Канади є подвійний підтекст: логіка “тихої революції” передбачала трансформацію канадської федерації в конфедерацію незалежних держав.

Ці події історики оцінюють як “кризу федерації”. Визначаючи основну причину кризи необхідно вказати на факт заперечення існування франко-канадської нації широкими колами англо-канадської буржуазії, політичні представники якої виходять із буржуазно-правової теорії про націю як незалежно-правову одиницю та концепцію “єдиної Канади”.

З затуханням “тихої революції” в лавах націоналістичних сил Квебеку стався розкол. В 1966 році Рене Левек, вийшовши із ліберальної партії заснував організацію “Рух Опір - Асоціація”. В цій назві позначилася основна позиція Р.Левека: суверенітет означав завоювання Квебеком політичної незалежності, асоціація передбачала вступ суверенного Квебеку в економічну асоціацію з англійською Канадою на умовах, що нагадують західноєвропейський “Спільний ринок”. На осінь 1968 року до цієї організації приєдналися дрібні сепаратистські партії середніх верств та інші націоналістичні організації. Так виникла сепаратистська Квебекська партія, яка вперше в історії франко-канадського національного руху стала політичним авангардом націонал-реформістських опозиційних сил, що виступали проти традиційних політичних партій – лібералів і консерваторів. Народження сепаратистської, помірковано-реформістської партії і її серйозна заявка на завоювання масової підтримки стало новим явищем в партійно-політичній боротьбі Квебеку і Канади в цілому.

Поза рамками Квебекської партії залишилися ті сепаратистські угруповання, які вибирали стратегію “прямої дії” і терору. Ці організації прагнули будувати свої відносини із федеральним урядом з “позиції сили”, щоб вирішити проблему відокремлення Квебеку. Першим проявом сепаратистських радикальних настроїв населення Квебеку став бойкот візиту англійської королеви Єлизавети II в 1964 році. Пізніше, в 1970 році терористичні організації здійснили облогу Монреальського університету з вимогою викладання французькою мовою [7,16], а екстремісти з Фронту визволення Квебеку організували викрадення англійського торгового представника Д.Кросса та вбивство міністра праці Квебеку П.Лапорта. Акти насилля з боку “квебекських терористів” спричинили введення федеральним урядом П.Трюдо військового стану в провінції, направлення до Квебеку 10-тисячної армії [7,16], проведення масових репресій (3 тисячі обшуків і 500 арештів) [14,277]. І це на фоні спроби пом’якшення національної кризи, прийняття з ініціативи Трюдо в 1969 році канадським парламентом закону про офіційні мови, який проголошував рівність англійської та французької мов в усіх ланках федерального державного апарату; в районах, де число тих, хто розмовляє на другій мові перевищує 10% повинен застосовуватися принцип двомовності [14, 277]. Інші рішення уряду надавали можливість розширення представництва франко-канадців в установах і службах федерального підпорядкування. Але програма уряду не виходила за межі мовних і культурологічних проблем, обходячи головне питання – питання про визнання рівності франко-канадської нації і її права на самовизначення. Переведення квебекської проблеми в площину регіонального розвитку і викликало хвилю “квебекського тероризму”.

Протягом наступних тридцяти років Квебек наполегливо розхитував федеральну систему Канади. В провінції форсованими темпами створювалися атрибути власної державності: Законодавча асамблея Квебеку була перейменована в Національну асамблею: з офіційних бланків зникли атрибути провінції Квебек. В 1974 році квебекський парламент прийняв “Закон № 22”, який проголосив офіційною мовою провінції французьку мову і визначив умови її використання в основних сферах квебекського суспільства. Прийняття “Закону № 22” спричинило вплив англоканадців з Квебеку та показало рівень скептицизму франко-

канадців, як щодо Акту про офіційні мови, так і щодо намагання Трюдо “зробити всю Канаду батьківщиною франко-канадців” [3,121].

Загострення квебекської кризи пов’язують з приходом до влади в провінції у 1976 році сепаратистської Квебекської партії, яка отримала більше 40% голосів виборців [12, 60]. На черзі дня постало питання про вихід Квебеку зі складу Канади. Слід наголосити, що в рамках сепаратистського руху в Квебеку існували декілька течій, кожна з яких по-своєму пропонувала вирішення квебекської проблеми. Серед них найбільш популярними були:

1) радикальні націоналісти (П.Бурго, М.Шапю), які прагнули до повного розриву з Канадою та створення незалежного Квебеку;

2) помірковані націоналісти (М.Ріу, Ж.-І.Морен, Р.Левек) пропонували оптимальне вирішення проблеми через прийняття нової Конституції країни, згідно якої франко-канадці та англо-канадці створили б національні держави, об’єднані в рамках конфедерації на рівних засадах (концепції “асоційованих держав”, “держав-партнерів” та “суверенітету-асоціації”);

3) прихильники “теорії особливого статусу Квебеку” (Д.Джонсон, К.Райен), згідно якої питання про відокремлення провінції можливе лише як крайня міра в тому разі, якщо не можна буде досягти повного самоуправління Квебеку в рамках існуючої федеративної системи [1, 140].

Квебекські ліберали підтримували проект “оновленої федерації”, запропонований федеральним урядом. Згідно цього проекту пропонувалося розширити права провінцій країни шляхом проведення переговорів між федеральним урядом і всіма суб’єктами федерації.

Тактика Квебекської партії після приходу до влади була направлена на підготовку референдуму з питання відокремлення провінції від Канади. В 1980 році такий референдум було проведено. 40% виборців провінції підтримали ідею незалежності Квебеку, а 60% проголосували проти [5, 148]. Здавалося, що загроза національного розколу минула. Але подальші події, пов’язані з прийняттям нової Конституції Канади, показали, що це не так.

На початку 80-х років основні соціальні, економічні, політичні і національні суперечності в Канаді сфокусувалися навколо конституційної проблеми. Зіткнення прихильників федерації і сепаратизму, централізму і розширення прав регіонів, за якими стояли інтереси різних соціальних сил та політичних угруповань призвели до конституційної кризи 1982 року. Конституція Канади 1982 року розширювала демократичні права і свободи громадян, чітко визначала взаємовідносини між федеральним урядом і провінціями, гарантувала вільний розвиток і діяльність громадських та політичних об'єднань національних меншин, проте не визнавала франко-канадців за окрему націю.

Як і раніше Квебек розглядався як одна з провінцій Канади, хоча з особливою мовно-культурною специфікою. Фактично Конституцію було прийнято всупереч суспільній думці населення Квебеку та його уряду. В день, коли в Оттаві в присутності королеви Єлизавети II святкували прийняття Конституції, в Монреалі відбулася багатотисячна демонстрація протесту; в Квебеку за вказівкою провінційного уряду були приспущення прапори [14, 292]. В результаті найбільша за територією і друга за чисельністю провінція не приєдналася до нової Конституції і відмовилась її підписувати.

З 1986-1987 рр. відновилися зусилля з метою досягнення компромісу у вирішенні цієї проблеми. Канадський прем'єр-міністр Б.Малруні зробив спробу примирити полярні позиції. Він вирішив, що національну єдність можна буде зберегти, якщо визнати домагання Квебеку на особливий статус і закріпити їх в Конституції. Під час переговорів з керівниками провінцій на озері Міч (1989 р.) було підписано конституційну угоду. Згідно Міч-лейкської угоди за Квебеком закріплювався особливий статус, що надавало право "конституційного вето" під час вирішення питань, які безпосередньо торкалися інтересів провінції. В усіх провінціях обмежувалась центральна влада в фінансових питаннях, визнанні права провінцій в області еміграційної політики, що відповідало прагненням Квебеку недопустити його "англоїзації" [10, 138]. Б. Малруні зазначав, що в цих положеннях немає нічого нового, що вони лише підтверджують очевидне: Квебек відрізняється від інших, а підтримання цих відмінностей – в інтересах як самих квебекців, так і всіх канадців. Лозунг

уряду “Дві нації” – “десять провінцій” був досить ризикованим. Не всі провінції сприйняли його толерантно. Всі надії на компроміс двох моделей федерації були поховані під час ратифікації документу в 1990 році, дві провінції (Манітоба і Ньюфаундленд) так і не підтримали його. Найбільш радикальна спроба конституційної реформи провалилася. Хоча навіть спроба її прийняття надала можливість вирішити іншу проблему: в 1987 році Квебек приєднався до Конституційного акту 1982 року.

Протистояння між сепаратистами і федеральним урядом в кінці 80-х – на початку 90-х років вилилося в так звану “лінгвістичну війну”, причиною якої стало прийняття в Квебеку “Закону № 178”, який забороняв використовувати в рекламних оголошеннях та комерційних вивісках іншу мову, крім французької [7, 14]. За основу такого лінгвістичного акту було взято “Хартію французької мови”, тобто закон від 1977 року про французьку мову, як єдину державну мову в провінції. У відповідь на “Закон № 178” 50 міст Канади на своїх муніципальних радах прийняли рішення про проголошення англійської мови офіційною, всупереч закону про двомовність від 1969 року. Методи та засоби “лінгвістичної війни” були різноманітні: від кампанії полювання за англійськими вивісками та внесення прізвиськ порушників закону до “проскрипційних списків” і покарання за такі правопорушення штрафом від 60 до 1100\$ [7, 15]; від скандальних ситуацій, як це було навколо рішення муніципальної влади Сандер-Бея (провінція Онтаріо) про навчання 17 франкомовних учнів початкових класів (навіть віком до 6 років) за 400 км в місті Нанкіна до підрахунку кількості поліції та пожежників в перерахунку на кожну тисячу жителів або ж звинувачення в дискримінації по найму, що дуже боляче сприймалося населенням, так як безробіття в країні сягало 7,7% [7, 16].

Питання про національний суверенітет Квебеку постало з новою силою. Тим паче, що економічні прогнози щодо можливості виживання Квебеку як незалежної держави були досить оптимістичними. Так в доповіді американської інвестиційної корпорації “Мерилл Лінч” стверджується, що відокремлення провінції від федерації не мало б руйнівного впливу на економіку. ВВП Квебеку, згідно дослідження, буде складати приблизно 120 млрд.\$, тобто більше, ніж в Данії чи в Австрії [7, 17].

На провінційних виборах, що проходили 12 вересня 1994 р., Квебекська партія, зважаючи на зростання сепаратистських настроїв, заявила про свій намір провести другий референдум з питання виходу Квебеку зі складу Канади.

Референдум відбувся 30 жовтня 1995 року. 50,6% виборців проголосували проти відокремлення Квебеку, а 49,4% підтримали незалежність провінції. Перевага склала всього 53 тис. виборців при 4,5 млн. виборців [9, 25]. Референдум показав значне посилення впливу сепаратистів в середовищі франко-канадців за останні 15 років. На це вказав і лідер Квебекського блоку Люсьєн Бушар. Більш відкрито про наміри провести черговий референдум “який не прийдеться чекати 15 років”, заявив другий лідер, прем’єр-міністр Квебеку Жак Парізо. Той факт, що Канада переживала серйозну кризу, визнав і прем’єр-міністр Канади Жан Кретьєн.

В 1997 році референдум про надання незалежності Квебеку провела федеральна влада. З невеликою перевагою голосів перемогли прихильники єдиної Канади [5, 128]. В 1998 році питання з проблеми майбутнього статусу Квебеку розглядав Верховний суд федерації. Він прийняв рішення про те, що односторонній вихід будь-якої провінції зі складу федерації буде протизаконним, так як такий акт вступає в суперечність як з канадською конституцією, так і з міжнародним правом.

Проблема самовизначення аж до відокремлення Квебеку ще довгий час буде актуальною. Тим паче, що час для корінної реконструкції класичної федеративної моделі, судячи по всьому, уже упущено. В даній ситуації дослідники проблеми схиляються до думки про можливість побудови “асиметричної” федерації, в основі якої лежатимуть особливі відносини між Оттавою і Квебеком [15, 169]. На сьогодні це стало майже реальністю. В 1994 р. між Квебеком і Оттавою було підписано договір про внутрішню торгівлю для розширення можливостей обміну товарів і послуг, про подальші інвестиції і створення зон відкритої торгівлі. Іде велика робота по організації інституту народної дипломатії за кордоном. Квебек має торгові представництва в багатьох країнах: в Італії, Франції, Англії, Австрії, Мексиці, Японії, Кореї та ін. На основі провінційного законодавства створено власне Міністерство міжнародних відносин, яке взаємодіє з Євросоюзом з питань еміграції, туризму, міжнародної торгівлі, культури, освіти, екології тощо.

Крім проблеми центру і провінції існують і інші невирішені проблеми всередині провінції: взаємодії англо- і франко-канадців та проблема взаємодії уряду Квебеку з проживаючими на території провінції індіанцями. Корінні жителі під час референдуму 1995 р. досить недвозначно заявили про свої позиції щодо майбутнього Квебеку: 96,3% індіанців проголосували проти незалежності [10, 134].

Розкриваючи перед Канадою конституційні альтернативи, спеціалісти серед декількох сценаріїв виділяють і можливість перетворення Канади, в кращому випадку, у класичну конфедерацію, не виключаючи навіть можливості свого роду мирної “балканізації” [10, 132].

Хоча сама ідея самовизначення націй аж до відокремлення прийнята у світі одностайно, але навряд чи можна вважати її універсальним правом з огляду на події в Квебеку. І навіть, якщо це дійсно щось універсальне, то тим паче завжди будуть спірними підстави та принципи його здійснення.

Література

1. Банцекін Н.Б Квебек: между федерализмом и сепаратизмом // Современная внутренняя политика Канады. – М., 1986.
2. Барановский К.Ю. Квебек после выборов: квебекский кризис на современном этапе // США: экономика, политика, идеология. – М., 1995 - № 1.
3. Белоусова Т.Л. До проблеми багатомовності і багатоукладності в Канаді // Питання нової й новітньої історії: зб. наук. праць-К.:ІЗМНН-1996.
4. Воронов І. Етнічні меншини у вимірах демократії // Політика і час. 2002.- № 10.
5. Всемирная история: Уч. пособие для 11 кл. сред. общеобразоват. шк. / Авт.-сост.: Я.М.Бердичевский, Т.В.Ладыченко, И.Я.Щупак.-3-е изд., перераб. - Запорожье: Премьер.-2000.
6. Данилов С.Ю., Черкасов А.И. 12 лиц Канады. - М., 1987.
7. Ехо планети,-1990-№ 14.
8. Ехо планети,-1995-№ 37.
9. Ехо планети,-1995-№ 40.
10. Захаров А.А. Федеративное государство и сепаратизм // ПОЛИС.-2002-№3.
11. Майборода А.Н. Теории этнополитики в западном обществе. – К, 1993.

12. Обыденкова А.В. Провинция Квебек в системе канадского федерализма // Вестник Московского университета. Серия 12, Политические науки. – 2001.-№ 2.
13. Осборн Р.(США) Национальное самоопределение и целостность государства // ОНС.-1993-№ 5.
14. Сороко-Цюпа О.С. История Канады: Учеб. пособие для студ. вузов. - М, Высшая школа, 1985.
15. Федерализм: система государственных органов. - М., 1996.

ДУДАРЄВ В.Ю.
доцент, кандидат
історичних наук

ПРО МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ “УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА” У ВУЗАХ УКРАЇНИ

Історія світової та вітчизняної культури – одна з найважливіших проблем історичної науки. За останні десятиліття істориками здійснена значна робота по вивченню різноманітних аспектів розвитку національних культур і закономірностей розвитку світового культурного процесу. Культура як явище духовного характеру, з такою складною та різноманітною структурою, буде і у подальшому займати гідне місце у розвитку історичної думки, так як культура впливає на всі сторони суспільного розвитку: політичну, соціально-економічну, моральну, естетичну і тому подібні аспекти людської діяльності, які безпосередньо впливають на формування особистості членів суспільства.

Сьогодні дослідження культурно-історичного процесу здійснюється за двома напрямками. Один з них – аналіз розвитку духовного життя суспільства у тій чи іншій країні або регіоні, на певному історичному етапі, у взаємозв'язку з економічним та політичним життям [1].

Інший – у рамках теорії культури, культурології, що розглядає загальні закономірності розвитку культури [2].

Ці два підходи до розкриття історії культури породили гостру дискусію серед філософів та істориків щодо корінних проблем теорії культури та методології її дослідження, яка не припиняється більше трьох десятиліть [3]. Не вдаючись у сутність

дискусійних проблем, нам хотілося б зупинитися на деяких аспектах стану розробки питань історії культури у шкільних і вузівських курсах історії.

Будучи порівняно самостійною історичною дисципліною “Історія культури” тісно пов’язана з десятками інших гуманітарних наук – філософією, релігієзнавством, мистецтвознавством, літературознавством, етикою та естетикою, лінгвістикою, етнографією, соціологією та політологією, археологією, психологією, правознавством та ін. Останнім часом Історія культури все більш упевнено у своїх дослідженнях бере на озброєння досягнення природничо-наукових дисциплін, наприклад таких як математика, кібернетика, статистика, антропология, що дозволяє вирішувати складні дослідницькі проблеми, які нещодавно здавалися не вирішуваними. Слід нагадати, що математичні методи, що використовуються при дешифруванні писемності майя радянським вченим Ю.В. Кнорозовим отримали загальне визнання і почали широко використовуватись при дешифруванні текстів стародавніх народів, письмена яких вважались назавжди втраченими. Включення в роботу „думаючих машин”, що вирішують найскладніші лінгвістичні проблеми на основі математичного аналізу, істотно розширило наші знання про культуру стародавніх пращурів і культуру стародавніх цивілізацій [4].

Сьогодні істориками створені десятки навчальних посібників з історії української і зарубіжної культури, як для середніх навчальних закладів, так і для вищої школи.

Наприклад, фірма ТОВ “Центр учбової літератури” восени 2003 р. у своєму каталозі пропонує бібліотекам і навчальним закладам більше ніж 20 підручників і навчальних посібників з Історії української та зарубіжної культури, які видані у 2002 – 2003 рр. Серед них такі видання, як “Історія української і зарубіжної культури” за редакцією С.М. Клапгучка (2002 р. 4-е видання), І-ї теми 5-го академічного видання “Історія української культури України” М.В. Поповича. Цінність більшості навчальних посібників з української та зарубіжної культури, які вийшли в останні роки, у тому, що вони написані у відповідності до вимог діючої програми з цієї дисципліни, широко використовують архівні матеріали, спогади і праці видатних діячів культури і мистецтва.

Згадуються перші роки праці вузівських викладачів по вивченню світової та української культури. Фактично не було ніяких навчальних посібників з української культури, якщо не рахувати таких як “Історія української культури” (за редакцією І. Крип’якевича), І.Огієнко “Українська культура” і “Українська культура: лекції” (за редакцією Д.Антоновича).

Навчальні посібники, які написані і видані за кордоном у 30-х роках, вже не відповідають ні навчальним планам, ні програмам вузів, та незважаючи на це, вони дають певний фактичний матеріал з Історії української культури. Саме з цих позицій вони не втратили свого значення і сьогодні, хоча нові посібники також подають цікавий фактичний матеріал щодо вітчизняної культури.

Із вищезазначеного може скластися враження, що з викладанням курсу “Історія української та зарубіжної культури” в вузах України справа складається добре. Але це далеко не так.

Введення нового нетрадиційного навчального предмета “Теорія й історія світової і вітчизняної культури” (ТІСВК) (так початково називали курс “Історія України і зарубіжної культури”) у вузах України – важливий крок на шляху оновлення змісту і критичної переоцінки складеної системи підготовки майбутніх спеціалістів, яким доведеться жити й працювати в умовах нових, демократичних відносин у соціальній, духовній та економічних сферах.

Вивчення цього курсу відкриває великі можливості для формування у студентів вузу професійних і моральних якостей, дозволяє піднести рівень професійної підготовки майбутнього вчителя, сприяє формуванню його активної життєвої позиції.

“Освоєння цінностей художньої культури, мистецтво – це саме та галузь людської діяльності, яка розвиває універсальність творчих здібностей, слугує засобом всебічного виховання особистості, пробуджує продуктивне мислення, збагачує інтуїцію,” – підкреслюється в програмі “Світова культура” /ЛДПІ ім. О.Герцена, 1989/.

Знання фактів історії культури, науки чи літератури важливі не самі по собі, не як важливий показник освітнього рівня особистості, а як засіб формування духовності й моральності, без чого неможливий сучасний висококваліфікований спеціаліст.

Особливе місце в процесі викладання даного курсу в інституті повинні зайняти матеріали з історії культури України, як важливої складової частини виховання почуття національної свідомості молоді незалежної держави. У програмі ці матеріали виправдано даються у тісному поєднанні з історією світової культури. Але враховуючи рівень знань студентів з історії культури України, ці теми повинні викладатися особливо поглиблено, доповнюватися спецкурсами і спецсемінарами, бо без цього важко забезпечити міцні знання української історії та культурних традицій.

Однак уже перші кроки становлення цього нового навчального предмету свідчать, що в ньому є серйозні труднощі.

Варто зазначити, що у вузах України на його вивчення відводиться тільки 76 аудиторних годин, що явно недостатньо, враховуючи об'єм програмного матеріалу.

При цьому продовжує (та іноді безпомилково спрацьовує!) остаточний принцип по відношенню до культури. Так, наприклад, на вивчення курсу „Українська та зарубіжна культура” останніх два навчальних роки в Криворізькому державному педагогічному університеті виділяється всього 34 години.

Нам здається, що цей курс повинен стати одним із основних у педагогічному вузі й органічно вписатися в систему психолого-педагогічних та загальноосвітніх предметів. Варто тільки вивчити рівень художньої культури випускників КДПУ, щоб зрозуміти наскільки таке скорочення навчального часу невиправдано. У педагогічному університеті курс „Української та зарубіжної культури” повинен як мінімум вивчатися протягом 5 – 6 семестрів.

Сучасній школі потрібен педагог з широким кругозором, глибоким професіоналізмом, багатогранна творча особистість, сповнена високих морально-естетичних поглядів світового масштабу і курс вітчизняної та світової культури сприяє цьому, звичайно, при належному ставленні до даного навчального предмету. Потрібно тільки співставити програму курсу і кількість годин на його вивчення, щоб стало зрозуміло, що вивчення вітчизняної і зарубіжної культури, при такій кількості аудиторних годин перетворюється у пусту формальність. Необхідно, на наш погляд, перейняти досвід деяких вузів країн СНД, де курс вітчизняної світової культури вивчається протягом 6 – 8 семестрів.

Не дивлячись на те, що курс викладається у вузах України більш ніж 15 років, викладачі відчувають значні труднощі при роботі зі студентами над програмовим матеріалом, особливо при вивченні тем з Історії української культури.

Такий стан викладання вище зазначеного курсу зумовлюється декількома причинами. По-перше, у розпорядженні викладача курсу „Історія української і зарубіжної культури” і студентів, що вивчають його, досить обмежений набір наочних посібників, які б сприяли успішному засвоєнню програмового матеріалу.

Необхідно зазначити, що викладання курсу передбачає наявність ґрунтовної техніко-методичної бази – спеціалізованих кабінетів з комплексом сучасних аудіовізуальних і комп’ютерних засобів навчання та відповідних систематизованих фондів відеозаписів, діапозитивів, звукозаписів, поліграфічних матеріалів.

У більшості вузів України викладачі не мають такої матеріальної бази для викладання курсу вітчизняної та зарубіжної культури. Не вирішується питання централізованого забезпечення викладання у вузах даного курсу системою аудіовізуальних засобів: наборами слайдів, фоно- та відеозаписами, навчальними кінофільмами тощо. Особливо великий дефіцит із забезпеченням матеріалами з історії культури України. Деякі кроки у цьому напрямку зроблені товариством „Знання” й Київським центром духовної культури. Але вони не можуть задовольнити вузи через низьку якість продукції. Спеціальних альбомів, наборів портретів визначних діячів світової та вітчизняної культури, які складені у відповідності з навчальною програмою, у вузах немає. Великі можливості мають сьогодні учбові заклади для поглибленого вивчення світової та вітчизняної культури за допомогою комп’ютерної техніки. Але спеціальних компакт-дисків до тем курсу немає. Окремі інтерактивні енциклопедії на компакт-дисках, наприклад, „Лувр. Палац та його картини” громіздкі та займають багато часу у студента при підготовці до самостійної роботи над тією або іншою темою курсу. Інша справа, якби викладачі та студенти мали ілюстрований матеріал з тем курсу. Наприклад, при вивченні теми „Становлення української народності та культури (XIII – XV ст.)” у комп’ютер закладено диск,

на якому показані торгіві та політичні центри Галицько-Волинського князівства: Волинь, Червень, Володимир, Луцьк, Пересопниця, Дорогобуж, Из'яслав та ін.

Галичина у боротьбі з Угорщиною, Польщею і київськими князями досить рано створила могутню державність. Студенти бачать портрети Ярослава Осмомисла – одного з героїв „Слова о полку Ігоревім”, Романа, якому вдалося з'єднати Галич і Волинь в єдину державу, Данило, „трудом свого життя відбудував державу свого батька Романа і заклав основи для її подальшого розвитку,” - зазначає про нього І.П. Крип'якевич.

1349 р. – похід польського короля Казимира разом з уграми проти Галицько-Волинської держави.

1387 р. – Галичину було остаточно включено до складу Польської держави, Волинь та Наддніпрянщина потрапили до складу Великого князівства Литовського. Факти розвитку української культури у складі Литовської держави.

Люблінська унія (1569р.) та її наслідки для української культури – з цього часу починається агресивний наступ на українську народність, насамперед, шляхетської Польщі, в першу чергу через духовенство. Вже в XV ст. були організовані Католицькі Єпископства у Львові, Перемишлі, Холмі, Кам'янці, Луцьку і Києві. Монастирі, францисканці, домініканці, єзуїти. Студенти бачать багаточисленні католицькі храми в українських містах.

Освіта на Україні: Університетська освіта у європейських університетах – Краківському, Паризькому, Падуанському, Болонському, Гейдельберзькому, Празькому та інших. Вплив європейської культури на українську, входження української культури у європейську. Поширюється в XV ст. житійна література. Студенти дивляться на видання визначних творів XV-XVI ст.: „Сказання про Бориса та Гліба”, „Житіє св. Володимира”, „Житіє отця нашого Феодосія, Ігумена Печерського”, „Життя Нестора” та ін. Кадр за кадром на екрані комп'ютера розкривається поступовий розвиток української культури та включення її у загальноєвропейський процес переходу до Відродження. Студенти мають можливість побачити зміни архітектурних стилів: готики, ренесансу, зародження козацького бароко, розвиток замкової та храмової архітектури.

Про такий відеоряд, який ілюструє лекції з історії української культури, мріє кожен викладач. Але виходить, що за 15 років у цьому напрямку майже нічого не зроблено. Так, до студентів на лекцію з історії української культури викладач іде з пустими руками: ілюструвати лекцію йому немає чим.

По-друге, потребує удосконалення й методика викладання цього предмету. Матеріал з історії української та зарубіжної культури дуже об'ємний, різноманітний та різноплановий. Як відібрати з нагромадження фактичного матеріалу основний і найголовніший, для розкриття програмового матеріалу та навчально-виховних задач з даної теми? Подібні питання у тій чи іншій формі постають перед кожним викладачем при підготовці до занять з будь-якої теми. А методичні посібники для викладачів з курсу „Історія української і зарубіжної культури” – відсутні, хоча необхідність в них дуже велика. Вище ми зазначали, що щороку з'являється декілька нових навчальних посібників з вітчизняної та зарубіжної культури, але немає методичних розробок з курсу.

Звичайно, створення необхідної методики викладання такого курсу – досить складне завдання. Для цього потрібна і методологія, і методологічна концепція підходу щодо викладання проблем розвитку світової культури, у тому числі культури української. Складнощі та труднощі вирішення навчально-виховних задач такого самобутнього предмету лякають авторів підручників та учбових посібників з даного курсу, ніхто з них не взявся за написання методики викладання даного предмету. Можливо, як підхід до створення такої методики, був би корисний збірник статей про досвід роботи викладачів над змістом та прийомами викладання тих чи інших тем або проблем курсу „Українська і зарубіжна культура”. Вважається, що схожа ініціатива навчально-методичного кабінету з вищої освіти була б корисна і її підтримали б багато викладачів. Звичайно, у вузах України накопчено багатий досвід рішення учбових задач викладання нашого курсу, але ніхто не вивчає цей досвід, а якщо він вивчається, то ніхто не прикладає зусиль, щоб цей досвід був взятий на озброєння у вузах країни, став набутком викладацьких кадрів.

В деяких педагогічних вузах та університетах України готують кадри викладачів світової художньої культури для загальної школи. (Така спеціалізація є, наприклад, на музично-педагогічному факультеті Криворізького державного педагогічного університету). Нажаль, навіть студенти, які отримують спеціальність - викладач світової художньої культури – зовсім не мають у своєму розпорядженні будь-яких посібників та методичних розробок, які озброюють майбутніх викладачів методикою викладання даного предмету, виключно складною для вивчення у шкільному курсі. Дійсно, у 1992 році вийшла невелика книжечка Ірини Олександрівни Хімік „Як викладати світову художню літературу”. Видавництво „Просвіта ” видало її тиражем 31300 екз. Вона одразу стала бібліографічною рідкістю і її не мають навіть великі бібліотеки. В теперішній час потреба у такому методичному посібнику досить велика, хоча середня школа ще не повернулася обличчям до проблем культури: така навчальна дисципліна, як „Світова художня культура” велика рідкість у школах України і навіть факультативи, які свого часу були рекомендовані школам, не проводяться. Наприклад, у м. Кривому Розі працює Фінансово-економічний ліцей, де велика кількість годин приділяється вивченню фінансово-економічних дисциплін, а заняття з естетики, світової художньої культури, історії української культури непередбачені. Такий же стан викладання склався і у ряді інших гімназій і ліцеїв міста.

По-третє, сьогодні у ряді технікумів і вузів України курс „Історія української і зарубіжної культури” замінюється курсом „Культурологія”. Культурологія, або теорія культури – порівняно молода наука. Вона сформувалася десь у середині ХХ ст. Культурологія – це філософія культури, одна „з фундаментальних соціальних наук, яка виконує інтегративну функцію для різних систем гуманітарних знань” [5]. „Культурологія виступає системоутворюючим фактором усього комплексу наук про культуру, його методологічною основою, так як досліджує найбільш загальні закономірності розвитку культури, як творчого процесу по створенню і збереженню загальнолюдських цінностей і є наукою, яка вивчає структуру і особливості духовного виробництва, розширеного відтворення духовних цінностей” [5].

Викладання культурології таким чином повинно спиратися на знання основ культурного розвитку людського суспільства, чим відрізняється одна культура від іншої, який основний зміст мистецтва, науки, релігії, духовного світу людини. Без знання усього цього, теоретичний матеріал буде засвоюватися студентами досить важко. Враховуючи, що Історія вітчизняної і світової культури у школі майже не вивчається, у технікумах і вузах необхідно зберегти курс "Історія української і зарубіжної культури."

У нашому історичному минулому накопичено міцний моральний досвід. Демократизація суспільства повинна йти під знаком усвідомлення кожною людиною своєї індивідуальної людської цінності. Це не можливо у позакультурних традиціях, національної самосвідомості і історичної пам'яті.

Література

1. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения: Учеб. для вузов / под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Высшая школа, 1999; Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки (1870 - 1917): Учеб. пособие для вузов по спец. «История». – М.: Высшая школа, 1987; Зезина М.Р., Кошман Л.В., Шулягин В.С. История русской культуры: Учеб. пособие для вузов, обучающихся по спец. «История». – М.: Высшая школа, 1990.
2. Аркольдов А.И. Введение в культурологию (новая расширенная редакция). Учеб. пособие. – М.: Народная Академия культуры и общечеловеческих ценностей, 1993; Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. СПб.: Издательство «Лань», 1997; Бокань Володимир. Культурологія: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2000; Поликарпов В.С. Лекции по культурологии. – М., 1997.
3. Маркарян Э.С. Очерки теории культуры. Ереван, 1969; Межуев В.М. Культура и история. М.: 1977; Боголюбова Е.В. Культура и общество. (Вопросы истории и теории) – М.: 1978; Ким М.П. Проблемы развития социалистической культуры (некоторые теоретические аспекты) // Культура развитого социализма. Некоторые вопросы теории и истории. – М.: 1978; Давидович В.Е., Жданов Ю.А. Сущность культуры. Ростов-на-Дону, 1979.; Проблема философии культуры. – М.:1984.
4. Кузьмищев В.А. Тайна жрецов майя. – М.: Молодая гвардия, 1968.
5. Арнольд А.И. Введение в культурологию. – М.: Народная Академия культуры и общечеловеческих ценностей, 1993. - С. 3.

Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії

Збірник наукових праць

Випуск 1

I 90 Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії: Зб.наук.праць. Вип. 1. – Кривий Ріг, 2003. – 132 с.

ISBN 966-7682-18-8

ББК 63.3(0)

I 90

УДК 94

Здано до набору 5.11.2003. Підписано до друку 25.11.2003. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Ум.друк.аркушів. 3,25. Наклад 100 прим. Замовлення № 676.
Ціна договірна. 8

Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Типографія "Аліса", м. Кривий Ріг, вул. Інженерна, 31.